

तिर्यङ्गु न्योतारं कितः॥ कीलादिना योजनं नायो दंडः समतया द्वयोः॥ मूलयोः तलंबस्त्रं च ॥
नार्यस्य दंडः शायतः॥ नृस्ये गयुमे मध्यां कालि र्य गृह्य गता स्वले त्वा॥ तस्य ले पूरये दन्य
नि मये दं यथा विधि॥ ३॥ अंके यावत् तस्त्रमेति चरित्य समाजवेदिति॥ शंकुलक्षणां चोक्तं
षडंगुलपरिमोणा दंडा दशांगुलमुच्यते॥ जठरं चाष्टांगं चैव शंकुं कुया द्विषो षतः॥ षडंगुलद
दशांगुलयोर्विकल्पो ल्यबुद्धौ त्रसाधनव्यवस्थितः॥ परिमोणा दः अथ शिरोविस्तारो वा॥
तथा॥ एकतन्त्ररुज्जुस्तीक्ष्णः खादिरः सममायतः॥ शंकुं कार्यस्तु शुल्बज्ञैः सस्याद्वैजमयेन
हीम्॥ प्रादेशमात्रो ह्यविर्य हो पूर्व लक्षणा लक्षितः॥ शंकुरामशिरः कार्यस्तस्याप्यद्वै निरव
नयेत्॥ एकतन्त्र एकतयेव स्तस्मीकरणां धीं तक्षं रो न तन्त्रकृतः॥ खादिर इति सारकाष्टो
पलक्षणां थी॥ अर्द्धं शुवि निरवनेदित्युः ५ इमिति दृढस्थितिः योग्यतोपलक्षणां म॥ हवि

श्री॥ ॥

पु० व्या॥

॥ ३॥

यज्ञेयौ रश्मासादिह विर्यक्षसाचनस्तवेद्यादौ साध्ये आमशिरा आशु यशिराः शुष्कशिरसो हि मुदुरे
हनने न जंगमसंगः॥ एते न यत्र यथोपयुक्तास्तत्र यथाशंकुः कार्यः ननु मानविज्ञो यो पदे
त्रोन दृष्टमाऽदृष्टं वा केचन विज्ञो पंचपामः॥ अत्र तु सूक्ष्मांशे राशंकुमा जाव्यम् यथा ह्य
या जं सूक्ष्मं यत्ते प्रविशन्निर्गच्छन् सा कदिगं परिबिद्यात् मुदुरे पुरुः॥ दिविति स्तिप्र
मारा सुखादिरो मुदुरस्तथा शंकुस्तेन मिश्रैः स्यात्तस्मात्तस्य परिग्रहः॥ पञ्चोत्तम् ॥ २५
चतुरस्रं मुदुरे क्वाणोऽत्रां गुलमायतं॥ अविद्वं क्रमणीयं च दुरुमव्याजनिर्मितं ॥ २६
अविद्वं मुष्टिग्राह्यकाष्ठात्रारेणाप्रोतं क्रमणीयम् शंकुहननरूपक्रमणादं॥ शंकुः
माम्येनाक्षस्थितेः प्रकारस्तस्मदुक्तः॥ स्थास्य चैको विद्यादेन मानेन वितते दलं मू॥
रचय चैको कोः समं तादृक् मारचये ऋषिः॥ तन्मये निहिते रांको सो द्वि रांकुमिते

॥ ३॥

गशिोऽश्रुताकानिर्वापि वृत्तादिगमातालिः स्यत्रोदयातदतैरन्नत्रांक्रमंतुत्यंस्याचंक्रुरित्यु
रिति॥ अथाप्रवेष्टानिर्गमार्थं च विह्वल्यं वृत्तात्तरं वक्ष्यते। रज्जुश्चोक्तः॥ अतीर्णां प्र
थिनीसूक्ष्मासमाश्लक्ष्णत्वरोमशा॥ रज्जुर्मनाधिकांकार्यान्ध्वरेयोगमिच्छता॥ त्राणा
वावात्त्वजीवैववेशाविधीयते। रज्जुरुचयतः पात्रात्रिवृतायज्ञकर्मणि। रज्जुर्मुजुम
यीकार्याश्रयोस्तुपरिमिश्रिता॥ कात्यायनोवदत्येवत्वज्ञैरिति। यादृश्यमाणानाही
नानाधिकाजवतितदृशिदृष्टारज्जुः कार्येतितात्पर्यं त्रिवृतेत्यादिमुजैत्रिवृत्तद्वय
मित्यादिनाबर्मापकरणारज्जुपरतयायदुक्तं तदनुवादरूपं बोध्यं। एवंममेत्येतेउ
क्तलक्षणां कुमुदरितयुक्त्या सुसमां निखायतस्मिन् कौसमितया सम्यक्बद्धि
प्रयादुमियश्च प्रक्षेपशो इत्युक्तेः। उक्तरूपया रज्ज्वामं एतलमयचमरोनपूर्वादेरां

५१॥ ॥

५०८॥ ॥

४॥

कुच्छाया ता किञ्चिन्मनंतप्रवेशेर्हं परिलिख्यतत्र चमराभेदलेशकुच्छायात्र विज्ञातिय
 तश्चापराहे निःसरतितत्र खलद्वये मं राडलरेखायां विह्वलायां विह्वलायां निखनेन
 तद्वयोपरिवेष्टाहं परिलिख्यनीतं सत्रं प्राचरि स्वात्रां कुसं स्मितयात्रां कुतुल्ययेव
 तिनयुक्ता व्याख्या ॥ केचिद्दृष्टोपमावयोर्मध्याह्ने पित्रोः कुतो धिक्कैवतवायुतितदा
 तत्र वृत्तमध्ये व्याप्राप्रवेशा जावाया तादव्यपकचात्रा अजातिस्सुक्ष्मतनुादिनां तरेपि
 तत्रैव वृत्ते तस्यैव त्रांको व्याप्राप्रविशनिर्गमौ साधयिचापूर्वा दिनापरदिनका
 या मार्गमंतरालद्वयो जातिकाः पष्ठितः किञ्चिन्मनाधिके पूर्वो वपरदिनयोर्मर
 लव्यायापगमांतरमंगुलयवादिमितं पूर्वदिनस्य व्याप्राप्रवेशनिर्गमयोतरद्वयी
 तिगुं शितं जातिका मिर्धयातिहरेत् ॥ लब्धमानेनां दुःलादिनाय सुदंयनेन त
 ग

॥ ४॥

दोचरतोचदक्षि शांतदादक्षि शातः पूर्वदिनापगमाच्चिह्नं चुर्याताच्छायाप्रवेशविह्नं च विहृत
मेव पूर्वदिनस्या तयोनुपरिनीतं स्तत्रं प्राची स्पष्टतरा यदुक्तं मये ववार्त्तिके। युति
प्रवेशापगमांतरालवटी हतं श्रोपगमांतरालं॥ छायापगतं तरनाडिका प्राज्ञेना
यनाच्चायलिते इकाप्येति प्रकारांतरं ज्ञेयं॥ कृतिकाश्रवणपुष्यश्विनास्थासत्य
र्थदेतरेभ्यः॥ एतत्प्रायादिशो नक्षत्रयुगमात्रेदिते पुर इति षडशीत्युदलमिति युग
मात्रं यथा दोदितं कृतिकादिनक्षत्रमाकाशमारे हति॥ तद्यतदुपलक्षिता प्राची
ज्ञेया॥ यत्प्रीते स्सर्द्धं ह्यं प्राच्यानयनं न वेदतं प्रत्येतत्। अथ वेचादिनादि अज्ञान
प्रकारंतराणि वार्त्तिकेऽस्मान्निर्दिशितानि वेद्यादेर्दिगा यतचादिकसाधनमादा
वर्त्तते॥ तदेतदालं० रज्जाम न्यासं स्य पात्रौ हन्वा शंको पात्रौ प्रतिमुच्य दक्षि शा

श्री ॥ ॥

॥ ८ ॥

॥ २ ॥

यस्य मध्ये त्रं कुं निहत्य वसु ततः सो दीर्घा ॥ श्री ॥ यो प्राच्यं तयोः त्रं कुं सर्वं मुक्तै तयो रंतरं रजा
मिन्वा तो रजुं म न्यस्य द्विगुणीकृत्य रज्वं तयोः पाशौ क्वा प्राच्यं त्रं कोः पाशौ प्रतिमु
व्यनिधा यरजु मध्यं दक्षिणा तत्रा कृष्य ते न मध्य मे न स्पष्टे न मा जे त्रं कुं निरवा
यत थै वो त्र र तो रजु मध्यं मा कृष्य तत्रापि तथै व त्रं क्त रं निहं तिता स्यां त्रं कुं स्यां
परिच्छिन्नो दीर्घा द्विक् ॥ रक्तो तयोः पाशौ करोतीति ॥ परिच्छिन्नं यं क्षेत्रे मानार्थं मुपादाय मा
नायारजोः स्व रूपं नियमा र्था ॥ यारजुः चतुरस्रादि क्षेत्रे मानार्थं म न्य मादि स्व रूपौ टि प ८ ॥ ५ ॥
अतै तस्यो त्रं तयोः पाशौ कुं पाशौ त्रं कोः प्रति मो क्तव्येव श्यति ॥ गहं पत्या हुवं नाययोः
रंतरं षड्वा सप्तधा वा गं नु समं ॥ त्रया विजड्य परत्ती वित्या ती यल श हो न दक्षिणा य
म्य तस्मि न्न निरिति ॥ तत्रे दमुपति षु ते रज्वं तयोः पाशौ करोतीति ॥ एवमन्यात्रापि ॥ न

नु सर्वसूत्रपाशौ कृतेत्युक्तमेवा॥ ननु किमर्थमुच्यते रङ्गांतयोः पात्रौ करोतीति॥ उच्यते॥ स
र्वसूत्रोक्तं पात्राकरां न० सर्वार्थं॥ उदीची साधनचेनेव पूर्वमुक्तचार॥ इदं नु सर्व
र्थं॥ एवं तद्दार्मेवास्तु पूर्वकम्माक्षत॥ सत्यं॥ इदं क्षेत्रपरिच्छेदिकास्वेव रङ्गजुष
पतिष्ठते॥ न च पूर्वक्षेत्रपरिच्छेदः क्रियते॥ किन्तु दीचीज्ञापनमात्रमतः पुनरुक्ति
र्न दोषाया॥ पुनरुक्त्यारब्धं तदात्राकरास्थानित्यचं ज्ञाप्यतो ततश्चतिर्यङ्मात्र
दिषु मानमात्रार्थासु सर्वैरङ्गुणुन प्राप्तं च तयोः॥ पात्राकृत्यनं॥ ॥ श्रीरायं० स निरंजन
संख्या समासजे गेषु लक्षणाणि॥ ॥ करोतीत्यनुवर्तते॥ श्रीश्रीमाने श्रीसमाने निरंज
ने आकर्षमाने संख्या समासजे गेषु लक्षणाणि करोतीत्यनुपदिष्यते॥ तत्र त्वं न प्रहृष्य
ष्यर्थं म॥ क्षेत्राया मप्रमिता दंष्टरजुरेका॥ तावतीद्गीतायाश्च न्यासरजुः तयोर्दी

॥ श्री ॥

संख्यातस्याः समासोऽर्थो कीकारणाय च दृष्टं रश्मिजैर्देवैरुत्पाद्य प्रहो मोद नो किं ये ते तावतीमः
अथ सरज्जुमानुसंख्या समाहृतत्रयविद्वैतवक्ष्ये त्रयामज्ञानार्थमेव तत्कृतपरिच्छेदांतरस्याह
॥ ॥ शु ० ॥ एवात्राश्रयादिपदानि च तत्तत्परिच्छेदकरज्जुपराश्रयवततश्चरज्जुगता न्येवलक्षणा निका
र्याणि ॥ निरेच्छनस्वरूपं वक्ष्यति ॥ प्रमाणा मध्यम्या ज्ञास चतुर्थे लक्षणां करोति ते निरेच्छन
मिति ॥ प्राच्यं तयोः शंकुं निहंति ॥ इष्टक्षेत्रे यावता प्रचीयते ॥ यथा माहो वेद्यां षड्विंशत्प्रक्रमा ॥
तावत्या पूर्वा परीतयोः शंकुं निखिद्यो मानार्थं वै तावदुपदिष्टा वाच्ये शा ॥ ननु स मे शंकुं निखेये
त्यादि सूत्रे तत्र शंकुं निहंति सा प्राचीत्युक्ते मेव शंकुद्वयनिखननं किमिदं पुनरुच्यते मेवं
तद्विदिष्मा च ज्ञानार्थं मुक्तं नान्येष्टक्षेत्रे प्राचीपरिच्छेदकमित्यपुनरुक्तिः ॥ अश्वोरं ० सपे
योश्चा ॥ शंकुं निहंता त्वनुवर्तते ॥ क्षेत्रपरिच्छेदिकं वक्ष्यमा रशीत्या दक्षिणोत्तरयोः अश्वो

॥ ६ ॥

॥ राम ॥

शयोरसंयोज्यरज्जुगतं लक्षणां निपतति तत्र वतुः शंकुनिहंति॥ मानोत्तरकालं क्षेत्रपरिचक्षेयस्य
पदे शः॥ शोकोः पाशो प्रतिमुख्य निरंखने नगरी चादक्षिणपूर्व ७ हंति॥ क्षेत्रपरिचक्षेयस्य रज्जु
प्रसारणाप्रकारेण॥ अंस निरंखनयिहे पूर्वतः शोशियिहे रज्जुगते पश्चिमतः कुर्वन् प्रव्येत
तत्रोकोः पाशो प्रक्षिप्यं ससं निरंखनस्थाने रज्जु माये दक्षिणपूर्वमाज्जेयीदि
नै प्रत्याकर्षे तत्र चांसलक्षणे पूर्वमुपदिष्टः शंकुर्दयः॥ दक्षिणपूर्वमिति दिश्या न्ये मा
न्यं तस्य इति समासः॥ एवञ्च मुत्तरकः॥ शोकोः पाशो प्रतिमुख्य निरंखने नगरी चात्यादि
विधिः पूर्वोक्त एव मित्यनातिदिश्यते। दक्षिणपूर्वमित्यत्र तत्तरपूर्वो दिशो हंसीति पत्रो
षः॥ उत्तरं सच शंकुः हंति॥ इति बहुवचनोपदेशो नष्टयुनि क्षेत्रे एकै न रज्जु प्रसारणां कर्तु
मत्राक्यं क्रियमाणां वानक्षेत्रमिति साम्येन परिचिन्तयति बहुजिरपि सहायेः सूत्रप्रसार

अपुच्छेने पुरश्चंतयोः पात्रौ करोतीति त्याद्विस्त्रैरुपदिष्टो ज्ञेयः॥ प्रमाणा मन्थस्या च्या सवतुर्थे
लक्ष णो करोति तं निरंछनं॥ निरंछनस्य पुर्व्वं विनियोग उक्त आकर्षणो न तु स्व रूपं तदि
दमुच्यते॥ इष्ट क्षेत्र आया मः प्रमाणां ताद्यन्मितां रज्जु मन्थस्या द्विगुणीकृत्य अन्या सो
हि द्वैगुण्ये प्रसिद्धः॥ पूर्व्वो न्या स पाणि इति पाणिः न्युक्तेः॥ तत्र अन्या सरो ज्ञोः संख्या जंग
ने दीयसि चतुर्थे त्रै निरंछन विहं करोति यथा निरंछनात् दंड रज्जा न्या सर जावे की कृ
ता न्मान मेकत स्वयोः शाः अपर तश्च पं श्वां शा ज वे युः॥ नत्वा न्या सरं ज्वे ता ने दी य सि तु र्ये
त्रै निरंछनो पदे त्राः॥ निरंछन मित्या कर्त्रे स्य संज्ञा व्यवहारार्था इच्छार्थवसानि रंछति आ
कृष्य ते नेति॥ अश्नु याति र्यं ज्ञा नी त्रे षः॥ ॥ पात्रौ द्वय वति सा न्ध सरज्जु रच्छ जागा तस्या नि
रंछन प र्यं त्रं त्रयो जागस्ति र्यं द्वा नी॥ तया हिति र्यं क्यु माणां म्मीयते श्री र्क्षे रयं सपरिहं

॥ श्री ॥ ॥

॥ शु ॥ ॥

॥ ८ ॥

इष्टा तत्रैष स्तूपं श्रुत्वा नागरज्जुरक्षराधानवतिकर्षा रूपेण स्थिता तत्रवर्ति। पार्श्वमानी च
त्रसर्वापरशंकितरमेव चतुर्नगत्मकं एवं च श्रित्वे त्रमेतत्तिर्यङ्मानी पार्श्वमान्याः कुरु
यामिनुक्तं॥ तत्रायं नियमः॥ यत्रतिर्यङ्मानी त्रयो नागाः पार्श्वमानी च चारुस्तत्राद्वय
याश्चैषं चैव नागाः यतः स्तिर्यङ्मानी वर्गपार्श्वमानी वर्गमैक्यमूनमेवाधुपा माने॥
तत्रतिर्यङ्मान्यास्त्रिरूपा यवर्गेन वा पातमान्या रूपा या वर्गः षोडशा तदेकं पंचविंश
तिस्तन्मूलं पञ्चेति त्रिवतुः पंचांशरूपा त्रिस्तिर्यङ्मानी पार्श्वमान्या द्वायाति स्त्रिश्चोत्रं
सर्वत्र बोद्धा॥ तिर्यङ्मान्य द्वाया रज्जुप्रमाणमिति पार्श्वमानी द्विगुणौ वरज्जुः स्या
त्॥ अथवा अन्नेयं शोकोः आया मयुक्तविस्तारार्द्धमित्तैषं यैवरज्जापदं द्वागसूपाया
शो जं परिच्छिद्येत किमधिकं नागद्वयवर्द्धनेना तत्रोत्तरं॥ शेषं नागद्वयं यदधिकं रौ

॥ ८ ॥

॥ रा म ॥

रजोराया प्रतोविस्तारुच्चतदूर्द्ध्वं नागेनैकैकमन्त्रं अक्षयां यांतिर्यज्ञान्यां च योऽयं क्षेत्रं परि
 छेत्तुं मलं नान्यथातेनो ज्ञात्रयंतिर्यज्ञान्यां च योऽयं क्षेत्रं परि
 वाक्ष्ये त्रयं अग्निक्षेत्रं प्रदर्शनमेवैतत् ॥ निरञ्जनायुपरिच नगात्मिकारज्जुरक्षया निरञ्ज
 नादधश्च न्यात्मिका जुस्तिर्यज्ञानीरज्जुप्रसारतास्ति स्य क्षेत्रा यामस्य पञ्चमानीह
 पस्य शेषव्यपदेशः सवेत्येवं न्याग्निक्षेत्रं ते यं इति प्रदर्शनमन्यथापि ईदृशानक्षेत्रग्रह
 णाय ॥ प्रमाणा ईदृवा न्यस्या न्यासपष्ठे लक्षणां करोति तन्निरञ्जनम् ॥ दीर्घयतुरध्व
 म्हावेदिनाला सदश्चादौ प्रकारं तमेतत् ॥ प्रमाणा माया ममानम् ॥ षड्विंशत्यक्रमा
 वा म्हावेद्यां म् ॥ विंशत रनयः नालायां म् ॥ अष्टादश सदसि तदूर्द्ध्वक्रमा श्रीत् ॥ अ
 ष्टादश क्रमाः दशारनयश्च नवारनयश्च ॥ न्यस्यैते चूर्द्ध्वं ते तत्र संख्या समास ज्ञे ॥

॥ श्री ॥

॥ ५८ ॥

॥ २॥

अदुपर्यन्यस्तरज्जोषठा विनल्लायां संख्या समास च द-संनिहितेषु शैलक्षरां करोति
तं निरञ्जनम् ॥ तन्महावेद्याम्सनयचारिणो देवोपुनवति ॥ शेषे पञ्चदशां शानिरञ्जनं
च श्रोत्रिमान्मन्यैकमेव ॥ त्रिशत्प्रक्रमश्रोत्रिपक्षे चैतत् ॥ न च यत्र त्रिशत्प्रक्रमश्रोत्रिप
क्षे ॥ अंसविकृततुपरिनिषुप्रक्रमेषु द्वादशां शेषे रागात् ॥ अत्र हिति र्यज्ञानी तागत्रयं
त्रयमेकं नागाकृत्य पञ्च नागरूपा तद्वर्गः पंचविंशतिः पञ्चिमानो च तथैव द्वादशानामि
को ॥ तद्वर्गः ॥ स च तुश्चचारिणो दत्तं तदेकमेको न सप्तत्यधिकं तत्तन्मुलं त्रयो दशानां स्त्रि
नागां लोकैकनागरूपाः अक्षयैको न च चारिणो द्वादशाः ॥ तिर्यज्ञान्य द्वादशा योगे सार्धं यामरू
पा रज्जुरिति लेयं ॥ शालायां च त्रिशदरनिरञ्जुः ॥ अज्यासस्य दशानि रूपास्य षष्ठे शेषे ॥ २५
उशां कुलप्ररन्निमिते निरञ्जनं ॥ तत्राष्टावरनयोष्ठो चोद्गुलानिति र्यज्ञानी ॥ न चारिणो दत्त

रिंशदेगुलात्मकपंयनागा॥ एकविंशत्यरन्तयः शोडशावांगुलानि अक्षयावचारिंशच्चचारिंश
दंगुलात्मकत्रयोदशनागाः॥ विंशत्यरन्तयस्त्वपार्श्वमानीतावत्प्रमाराद्वादशनागाः॥ अत्र
श्रोत्रायं सचिह्नं निरंशुनोपरित्रीरनीतेष्टेयांगुलानि द्विचोपंशारब्धौषधिचाकार्यं॥
यदसिचसप्तविंशत्यरन्ती॥ रज्जु रज्यासानवा अरन्तयः सप्तषष्ठे सार्द्धरिन्ने निरंशुनं सार्द्धसप्तारनी
तिर्यङ्मानीषेष्टो न॥ निरंशुनोपरिच अरन्तिषु श्रोत्रायं निरंशुनं सचिह्नं सार्द्धरिन्ने शोषरो न॥ स
सार्द्धं नविंशत्यरन्तिरक्षया॥ अत्र सार्द्ध अरन्तिमितैकैकजागेन द्वादशनागाः पार्श्वमानीत्रयो
दशाक्षया॥ पंश्चतिर्यङ्मानीदृष्टव्या॥ एवमन्ये श्वपिदीर्घचतुरश्रं श्रेष्ठ आया सार्द्धषष्ठान्त्रोन
ततोधिकोनं वा एषु विस्तारार्द्धे ते श्वेव दीर्घचतुरश्रे षेष्ठा विधीनान्येषु॥ अक्षयातिर्यङ्मानी
त्रोपः॥ व्याख्यात्रयेणाप्युक्ता र्थमेतत्सूत्रं॥ अत्र त्रयस्त्रिंशत्पतीची पक्षेष्टि रज्ज्वंतरं वर्त्तिकैस्तथा य

आगमाई स्वस्ति त्र्यंशाद्या मंते वो नितं जवेत् ॥ १ ॥

॥ श्री ॥ ५

मु० व० ॥ ५

॥ १० ॥

दैर्घ्ये द्विनिवारजुरुनदैर्घ्यं च त्रैराकर्षणं ॥ तस्यादैर्घ्ये ई स्वस्ति तिथ्यां शठो को रासौ ते दंतौ ॥ विस्तार
एई चतुस्रक्तौ ॥ यत्र तत्साधयेदियं ॥ महावेद्यादैर्घ्यादि द्विगुणाद्वासपतिप्रक्रमदैर्घ्यं च त्रैराकर्षण
षिप्रक्रमारजुः तस्यादैर्घ्यादे स्तयं च दशांशाद्ये एकोनविंशतिप्रक्रमेषु प्रक्रमपंचमारा
युक्तेषु चित्तं कार्यं द्विस्तारैर्घ्येषु पंचदशप्रक्रमेषु सार्द्धोऽसुवाको रास्यश्रीशोः चित्तं द
दशसुत्रं स चित्तं ॥ सप्तचतुरस्रं ममप्यनया साध्यते ॥ प्रमाशोर्घ्यं सप्तचतुरस्रस्य शंकुः ॥
यस्यायामविस्तारो नु त्वात्सं तत्सप्तचतुरस्रं ॥ तस्य प्रमाशस्यायामस्याई श्रीशयंसपरि
छेदकः शंकुः सोऽस्यासरजो जैयः निरंजुनं च न्यासचतुर्थं उक्तमेवायमुक्तं ॥ याच
त्प्रमाशरुज्जुस्यातं जावाने वागमो जवेत् ॥ आगमाई तु शंकुः स्यादंतरैर्घ्यं निरंजुनं ॥ श्री
गमोऽन्यसजागः आगमाई शंकु श्रीशयंसार्थः ॥ अंतरैर्घ्यं संख्या समासजगैर्घ्यं आगमाई वि

का ई

॥ १० ॥

न

निरंतराले निरंशुनं विक्लं च। स्रवदुर्ददीर्घवतुरग्रस्य दीर्घवतुरग्रे द्वे च स्य च। तिर्य
सि नचिकुरजु पाशा वा स्रवतः शा स्त्रोक्त स्याद्दुर्दवति। यथा महावेद्यां त्रिंशत्प्र
क्रमशो शिपथे पञ्चदशसु। अस्मिंशत्प्रदो सार्द्धं षोडशसु। प्रक्रमेषु तु विशेष
उक्तः॥ आधाने पदिके कुर्यात् सोमे तु द्विपदो भवेत्। अग्नौ च त्रिपदं कुर्यात्प्रक
मं याज्ञिको बुध इति। आहुत्या॥ पञ्चदशमे कविंशं त्रिकमपरं च परं तस्मिन्नेत्या
पि। द्वादशसु पाशा उक्त इति सोमे रजुमानमिति॥ पंचदशसु शिपथे निरंशुनाथं वि
क्लं। ततश्चिक्लदेकविंशति प्रक्रमे श्यायाममानार्थं संख्या समास जगविद्। तत
स्त्रिप्रक्रमेषु निरंशुनचिक्लं। ततोपि त्रिष्वं समानार्थं चिक्लं। वतुर्विंशतिः प्रक्रा
मा हि प्राची॥ ततो द्वादशसु पाशा एवेति वतुः पंचाशत्प्रक्रमारजुः प्रमाणाद्देवा न्यस्ये

॥ ओ॥

पु० व॥

॥ ११॥

सा दे

सा

॥ ११॥

ति कर्त्तृता॥ तथा सदसिनवतिर्यगिति शास्त्रोक्तविस्तारार्द्धचतुररन्निष्ठोरायं
विज्ञः प्रकाशं तरेणापि॥ अष्टद्वारं न्योदैर्धर्ममिति प्रक्षमाश्रित्योक्तैः॥ नवकेल
क्षरां कुर्वन्निष्ठोरायं॥ त्रिषु त्रिषु॥ उत्तमो नवकः प्राशः सदसोमानमुच्यते इति॥
प्रथमं नवकारन्निष्ठोरायं मानार्थं तत्तत्स्वरन्निष्ठोरायं जागे निरञ्जनार्थं म॥
पुनस्तत्स्वरन्निष्ठोरायं निरञ्जनार्थं॥ तत्तेपि स्वरन्निष्ठोरायं॥ ततो नवसुपाशः एवास्त
त्रपश्चिमं गन्तव्योः शोकं निहत्य प्राशविमोक्तः॥ ओरायं ध्वनरज्जुव्यासः॥ तदर्थं
ध्वनिरक्तोक्तैः आयमस्तु ददेय॥ अत्र त्रिस्वरन्निष्ठोरायं॥ तत्र त्रिजागमाश्च
त्प्राणी चतुर्जागतिर्यद्दुर्मानि॥ पश्य जागत्कृपातिर्यद्गुण्यस्तु यैर्व्यासः निरुद्ध
गत्तु वेप्यांश्च चतुररन्निष्ठोरायं स्वरन्निष्ठोरायं सपडरन्निष्ठोरायं सपरप्यगक्षोक्तैः॥ नवी

नितमितारुद्रः कृत्वा तापद्वातः परैः अर्द्धेर्द्धे त्रिषु पात्रैः स्यात्पुत्रो वेदिप्रसाधनामिति।
 स्नानवारान्निमित्तेति प्रमाणाद्धैवाभ्यस्येति। एतस्येवायं प्रपञ्चः सूचितः षडरन्नि
 पुलक्षरा मायामपरिहृत्य संख्या समासजगैरूपम्। तातोर्द्धरन्नि निरञ्चनचि
 त्तं। ततोप्यर्द्धरन्नि श्रोत्रो विहं। ततोप्यर्द्धरन्नि चं सूचिहं। त्रिषु स्थानेष्वर्द्धेर्द्धे ल
 क्षरा मित्यन्वयः॥ तत्राद्यन्तिन्यायेन नु त्रिष्वित्यस्य पुनः संयोजनं त्रिषु पात्रैः स्या
 ततस्त्रिष्वर्द्धे पुपात्रैः स्यादित्यर्थः॥ अत्रोक्तार्थं रजु व्यस्य सो निरञ्चने क्यादौ च
 केचिन्निरुटपत्रोपो र्णमासिका मेव वेदिमृचुः वेदि करोतीति चर्कै रास्रजं
 विजड्य व्याख्यात चादुरुपाद्यं सवत्स्रद्याग्निनिधानादिति प्रथमं जगकर
 णात्। तन्न स्याद्याग्निनिधानां तापदार्था सोत्तरवेदिके वरुणाद्यै एवो

॥ श्री ॥ ॥

॥ मु० व ॥ ॥

॥ १२ ॥ राम ॥

कास्तेवरुणप्रवासवदित्यतिदेनोर्विनापिलनेरन्तनोवारुणप्रद्यासवदित्यधिव
सूत्रेतत्तदापयतिस्फाद्यादोयन्मानंतदपिवरुणप्रद्यासवद्वतीति॥ अप
रः प्रपञ्चोवातिवेदशितः। पौर्णमासिकीवेदिश्च। व्याममात्रीपश्चात्तव्या
शक्तिप्राचीमितिपक्षमाश्रित्योक्तपण्डरान्तिर्दिपात्राचमयेपश्चात्सुलक्षितम्॥
दिहस्तेगुलपदेचत्रिषुपृष्ठादृशकेषुबासादहस्तेचमात्राः स्याद्वेदिः स्यात्तमौर्णा
मासिकीतिषडरन्तिरितिप्रमाशामन्यस्योदः सूत्रस्यायोप्रपञ्चइत्युक्तम्॥ पा
त्राद्वयरेख्यंतायाः पात्रौकरेतिस्त्रिस्मरराभेतत्तपश्चस्वितिप्रदेनोषुताने
त्रिषुहृदिहस्तइत्यादि॥ दिहस्तेलक्षराश्रोश्याथीततोश्रोतिगुलपदेओशिपि
नार्थे॥ ततोऽर्वादेष्ट्यादृशांगुलेषुनुआयामार्थे॥ तत्संख्यासमासंनंगलश्री॥

॥ १२ ॥

मनोप्यष्टादशांगुलेष्वंमनिरंश्चनार्धततोप्यष्टादशांगुलेष्वंसर्विकार्धततःसार्द्ध
रुस्तेपात्राः। त्रिषुस्थानेष्वष्टादशांगुलेष्वित्यर्थः। अत्राऽसार्धंनरंरज्जुव्यत्यासो
निरंश्चमन्नेदात्र॥ अरन्तिहस्तयोरत्रत्रांस्त्रेएकविचचमतएवद्विहस्तइत्युक्तं
म॥ पंथ्यारन्तिद्वेरावितस्तिविशतिशतांदुलंपुरुषइतिपारिजापिकांगुलवि
तिस्यरन्तिग्रहारांस्यवक्ष्यमाणत्वात्। व्यामम्यणशनवत्यंगुलश्चतुररन्तिरेवे
ति। व्याममात्रीमितिस्त्रेराद्विहस्तइत्येतस्यैकवाक्यता। यदुक्तं॥ तंतुपुष्प
रनाकस्यषड्दुरापरिवेष्टितः। वत्सतयाम्निहरयोयरायावालेनसदृशो नवेत्॥
त्रयःस्त्रिहाराशिवालाःसर्पपार्थविधीयते। द्विगुरांसर्पयंबिद्याद्यवःपश्चत्
र्षपाः॥ अंगुलस्यप्रमारांतुपञ्चवाःपार्थसम्मिताः। यतुर्द्विशांगुनोरन्तिवित

॥ श्री ॥

॥ शु ० ॥

१३ ॥ ॥ ॥

॥ ॥

॥ १३ ॥

स्ति ह्येदं शो गुला ॥ व्यामस्य तु च प्रमा रां तु च तु न्ये न शतां तु न्ये ॥ पुरुषस्य प्रमा रां तु न्ये
शतिस्तु राता धि के ति ॥ यजमाने नो ई वा दु प्रप दो छि ते न स म स्थि ते न वे ति पुरुष माने
स्तु त्रि तां ॥ तस्य पथ मो शो र नि च नुर र नि व्या मः अर निः अ तु विं शो जा गो गु ला
अ पर न्य दु वि ता स्तिः ॥ अं गु न स्य पे ष्ठां शो य चो द र वि स्ता रः य चो द र वि स्ता र स्य
पथ मो नो स प पः ॥ त स्या दुं र्मे ष षा दुं स्य त ती यो श स्ति हा य रा ती वा लः त्रि हा य
रा ती वा ल स्य ष ष्ठां शो पु ष्कर तं तु रि ति व्य वे ह र्त्त व्य इ ति मे दि शो र्थः ॥ न नु पु ष्कर ना
त तं तुं तु मा र न्य मे वे दं परि छि न्न मे वे दं प्र मा रा मु दि श्य ते ॥ तथा स ति हि य ज माने
नो ई वा दु प्र प दो छि ते ने ति स्तु त्रै य ज मान ग्य हा म न र्थ के स्मा त ॥ दान वा व ना वा
भारं भ शा व र व र शा व त प्र मा रां तु य ज माने प्र ती या दि ति परि जा ण या च प्र मा

॥ गृहसामकर्मव्यं स्यात्सर्वं यजमाना मंगुलादिप्रमाणानां नियतचैकविचारा ॥
अतो यथोक्तैव व्याख्या ॥ एवं वेदिकरसो माह ॥ ल्या न्यथा करसो साहसोक्तिद्वय
प्रत्यवाय्योक्तः ॥ अनेन विधिना यस्तु वेदिं करोति मानवः ॥ यजमानं तद्यात्मा
नमुजो तारयते भवं म ॥ अज्ञा चाकृत्स्नं सद्रव्यं यज्ञे सौत्रामण्या सुते ॥ विदित्ये
ये कर्तुं भिच्छति गिरिजिदत्तितेन श्वेरिति ॥ प्रमाणाश्च प्रमेयं च यच्चान्यदस्तु
सहितं ॥ सर्वं तच्छास्त्रो ज्ञा चायज्ञे सिद्धं तियादिकाः ॥ यथानुसृत्य ते मानं य
थ च न विवर्द्धते ॥ यथा चरमते दृष्टिस्तथा यो गं समाचरेत्तदिति ॥ आत्राय प्रोक्तं
जुह्वय संक्षेप संग्रहः ॥ दिगु रात्रिषु दोः कर्णसाई पुत्रिकु दोः अतिः शौर्यं साने
तयोरजोर्दक्षिणाक्षरितार्द्धतः ॥ अस्यार्थः ॥ आयामदिगु रा साईयममानव

श्री॥

०॥ राम

४॥

क्षेत्रमात्राय हि चारमुक्ताः। तत्र याद्विमुखा मा अष्टजागकार्या॥ तत्र त्रिजा जगो नु
जः॥ पंचजागः करणाः साक्षाद् च षट्पञ्चजागकार्या। तत्र पंचजागो नु जस्त्रयोदशान
गाश्च करणैः नु जयो नु ज जागमध्ये शास्त्रोक्तमानाद् मानेन ओ रये सयिके कार्ये यथा
संनवं नु ज करणैः तरे निरे हूनां कः॥ शकटमुखस्य चैवं॥ प्रा तु कृति च याना य गा
शकटमुखा कृति च श्रि ह्ने त्रं। तत्रापि शास्त्रे दृष्टं ओ री शं दुर्ग यः। सम यत्
एतद्दीर्घं चतुरश्रं रज्जु कथनेन प्राग्वंशस्य ह वि दुर्न पन्नी शाला देवै देवै ष्टिक च
ररा प्रघासिक पाशुक सोमिक या दै र्मा र्नि न्युक्ता निबोद्ध व्या नि दर्शितानि च ॥१४॥
तानि ज्ञातः शस्त्रे व दृष्ट इति सूत्र व्याख्याय ॥ वेदीनां बहुधा मानानि ति बहुवचनेन
अथ संग्रहीतानि इति विवेच्योक्तं॥ तत्र मध्य से ग्न दे प रि शि ष्ठं॥ आनीय ॥ राम॥

पतित प्राग ५ शवेदि मा तानि का र्या तानि

३

[illegible]

॥ श्री ॥

शु. २ ॥

॥ १५ ॥

स्मात्तु कुदयो द्वेयं तरीपो वृत्ताद्वैलिखेत्वेदिमध्यस्य संग्रहं संक्षपसं कुर्यात् ॥
वाशब्दप्रक्षोभं तरे। अथ वातयोः पार्श्वद्वयं निखातशब्दो रंतरस्य पृथुत्वपद्म
जोनशब्दशाल्यं गुल संमितेन वतितस्य तुरीयोऽशः साद्वैकविशत्यं गुलमि किं
दुनानितावता व्यासाद्वैकपृथ्वत्संग्रहं वृत्ताद्वैकजयतो लेख्यो वेद्ये तरेषु तु न
मध्यसंग्रहः। प्रमाणांतरोपदेशेन प्रकृतप्रमाणा बाधः ॥ शाला मानं च ॥ एतै
व व्याख्यातमिति पूर्वै रौवसंबंधः। दीर्घचतुरश्रविधिना शाला कार्या। शालं स्व
पं परिशिष्टे पव्यते। विंशत्या तु करैः शाला दशाया मेन विस्तृता। विमितं चतुरश्रं स्या
इदं शारन्निप्रमाणा तः इति ॥ विंशतिहस्ता याता वृत्तविस्तृता शाला दशा हस्तसं
तुरश्रं विमितमित्यर्थः तत्र शालासंज्ञेषु दण्डं शोपदिष्टा सैव वसिष्ठवत्सो गेप्र

॥ १५ ॥

वत्तुवैश्वेनोपदिष्टा॥ इत्थं सत्रशालामेव स्तत्र कुरुपदिष्टवान् पर्वसत्रादस्य पृथक्
रोम्प्रयो जनमग्निमसूत्रे विशेषोक्तिः॥ तत्रोदीची प्राची वत्तु तत्र शाला यो प्राच्य
तयोः शालो निहंतीत्यादि यकार्यमुक्तं तदुदीची कर्तव्यं मोउदगा यामचाच्छात
याउदङ्गुरङ्गुः न्यासः कार्य इति ज्ञातव्यः॥ सदसज्जै वम्॥ शाला वत्तु सदसोपि मानदी
र्घ्यं यत्तु रश्मि विधिना कार्यः॥ सदोपि हि दीर्घं यत्तु रश्मिं॥ तत्रोदीची प्राची वदित्ये
तदत्रापि संबध्यते॥ अपरिमितं प्रमाणादुच्यते॥ यत्र यत्र स्तत्र कृता अपरिमितं
व्युत्पत्तुः॥ यथा वरुणा प्रद्यास वेद्यामपरिवितावेति॥ यथा च दीक्षा मुद्य
शदीक्षा अपरिमितावेति॥ तत्र तत्रोक्तं प्रमाणादधिकं प्रमाणा ग्राह्यं बहु चेहि सुते
रिमितं न बहो बहु चैव प्रेक्षिकम्॥ अत उक्तं प्रमाणादधिकं यैव बहु च ग्राह्यं सान्नि

॥ १६ ॥
॥ १६ ॥

॥ १६ ॥
मेव

प्यात् ॥ यच्चिष्टिचेद्यामुक्तमपरिमितां वेति ॥ तत्र नोक्तार्थिकमानता किंतु माना
वः ॥ नात्र मात्रास्तीति श्रुतेः ॥ यच्च यनेत्रापरिमिते कइत्युक्तम् ॥ तत्रापि न वेमे सु
र्वाणि रूपाण्युपपद्यन्ते वैचरेव यथा न चाप्यपथे त्वनन्यापनमव्यापनं च यत्
तेन सोप्यस्य परिमितत्रा दोमाना जावार्थः ॥ एतत्तद्व्यतिरेकेण तत्रास्तीत्यापरि
मितत्राष्टुक्तमानाधिकार्थः प्रमाशोशास्त्रप्रमरानिर्हास्यद्युः ॥ हसस्य वदुः ॥
पदेनोतयोः प्रमाशोपरिष्ठेदेनास्त्रप्रमारां नान्यत् ॥ यथा सोत्रमरावेदेः सो
मि की तो हसः प्रक्रमत्ता येन माने कचेवा यथायाष्टविधादित्रयनेषु
उपमात्रा न्युच्ये नैव वदुः ॥ यथा यरनिजिरेवं यदोवायः ॥ योगश्च ॥ हसस्य
यो यो गो युक्तिश्च सति शास्त्रे प्रमारां यथा य चालो कराला वं तरे रा सं चर इति च

॥ १६ ॥

वचनसहपाठादुक्तरोपि वेद्यंत एव संभाव्यते इतत्राप्यप्रक्रमाद्याधानेषु यथावेद्यंत
उक्तैः पते देवगार्हपत्याहवनीययोरन्तरं षष्ठासप्तयेत्यादिरुद्भुमानं वक्ष्यमाणं
कर्तव्यं। इतरस्यवितृतीयेदक्षिणात इत्येतद् दृश्यमः॥ यथाकालाद्यनेन दक्षिणाग्नि
प्रकृत्यस्त्रितमितरस्यवितृतीयेदक्षिणातः शतितद्विविच्यवक्ष्याम इत्यर्थः॥ ॥
गार्हपत्याहवनीययोरन्तरं षष्ठासप्तधावागंतुसमंत्रे वाविचित्र्यापरतृतीयलक्ष
रात्रिदक्षिणाग्न्याम्यतस्मिन्नग्निः॥ गार्हपत्याहवनीयाग्निमध्यस्थानयोर्मध्ययो
रंतरालमितारं जुषाद्विजागं सप्तविजागं वा द्वात्रिंशद्विजागं वा केवं जागमप
रं षष्ठासप्तमितं सप्तमं त्रामितं वा वद्विचित्र्यातां सवर्द्धितजागं रज्जुत्रे वा विचित्र्यरज्जु
प्रांतपात्रे गार्हपत्याहवनीयस्थानत्रांकोऽप्रक्षिप्य गार्हपत्यस्थानासन्नतृतीयरा

॥ श्री ॥ ॥
॥ सु. व. ॥ ॥

॥२७॥

गङ्गात विज्ञेय दक्षिणात आहूष्याहूष्य विज्ञेय ह जागे दक्षिणाऽग्निस्थानस्य मध्यं वो
ध्यं। अत्राग्न्यंतरालजोः षोढा विजागपक्षो तावता अधिकस्य बद्धं नेप्तावत्यारज्जोः स्त्र
यावि नड्य पश्चिमत्रं रो दक्षिणात आहूष्ये गार्हपत्यदक्षिणाग्न्यंतरालरज्जुरद्वया
नवति॥ तत्रतिर्यङ्मानीपार्श्वमानौ तुल्ये नवते एव इत्ययं पक्षो मुख्यः॥ अपिवांत
रेत्रि जागे नयेति सूत्रेणापि ह्यार्यः समतिर्यङ्मानीपार्श्वमानौ पक्षमेव विज्ञेयौ दीक्ष
त्यवश्यति ततः सप्तधा विजागपक्षो त्यांतरचेनतिर्यङ्मानीपार्श्वमानौ व्यतिरेके दोषा
नावं मन्यमाने नोपन्यस्तः॥ एवं चेतरस्य विलतीये ~~दक्षिणात~~ दक्षिणात इति कल्प्य सूत्रेण सम
मप्यविरोधः॥ विपर्यस्योर्लुङ्कारः। विपर्यासः प्राज्ञयोः॥ उत्तरतश्चाकर्षः। तेन गार्ह
पत्याहवनीययोरेतरालमितां रज्जुणो कुसप्तधा बाह्या तावंतमपरे जागं संवर्धयति

॥२७॥

धावि नश्यद्वर्चस्ती यलक्षणे नो दगा य प्रतस्मिन्कर्ष स्पष्ट जलाग उचरः॥ अत्र च
यात्रे चालोक्तो वेतरेण संचर इति वेद्यं तल्लग्नं चाचालं सह पाठादेर्गोचरोक्तं चा
लं परिलिखितेति श्रुतेः पूर्वोक्तो चरः संचरं परिहाप्येति सूत्राच्चोक्तो चरोपि वेद्यं तल
ग्न एवेत्येते तस्य णोक्तु सप्त धेतु पप्रदर्शनमात्रे यथाचरतो वेद्यं तल्लग्न एव उच
रः स ज्ञायते तथा कार्यं तेनाप्यासु विक्रमेष्वादर्धानैकादश सुमत्यावेति मत्यादि पक्षाया नैक
दाविद्वेदेः पश्चिमतो दुरेणुत्करूपं तेनानिष्ठामग्निं दुत्तरत उक्तं करोतीति सूत्रेण वेद्युत्तरत
एवोचरस्योक्तं चालस्माद्वेदिलग्न एवोत्तरतः स कार्यः उक्तं चरश्चती क्लृप्तं च॥ पुन
त्रात्रोक्तं उचरः कूटमस्त्रियां इति कोशाद्वचनात्॥ केचिदुक्तीर्य ते एतस्मादेतस्मिन् चोक्त
र्थं तदुक्तं चरं गते व्याख्यंते रूढेयां जादली यस्य न जानांतीत्युपेक्षेः स्याः अतएवोचोक्तो

॥ श्री ॥

॥ प्रु० व ॥

॥ १८ ॥

बलि न मासा दयतीत्यर्थि करणस्य सर्वपक्षे मी मासायांती क्तामेक उचरे कथं बलि नासा
द नं स्यादित्यात्रोक्तिः ॥ किंच वेदिपरिसमुद्यवित्तीये ग्नी दुत्तरत उचरं करोतीत्युच्यते
त्रिवेदिपरिसमूहैः तृणादिनिरेवोक्तैः कृते वसनाद्यतेन गर्तता ॥ अर्चयेत् भृगुर्गर्त
न संचवति ॥ वेद्यंत उचर इति वेदि वित्तीये य एवोत्तरत पूर्वोत्ते उचर इति युक्तमुच्यते यामो वित्
तीये ग्नी दुत्तरत उचरं करोतीति सूत्रेण ॥ अपि वातरत्रिजागोनयारब्धा पूर्वोत्ते समच
तुरसं कृत्वा श्रोण्या मग्निः ॥ अपि वेति स्फुटतरवित्तीये साधनपक्षांतरपरिग्रहार्थः ॥ अ
तरेष्वप्यपराग्निद्वयस्य प्रकृतचाना तदेतरमितारब्धः स्विता यो नो नो नाकार्यः ॥ तावत्याच
करणाय हवनीय मध्यात्प्रत्यक्षमयतुरसं कर्तव्यं ॥ तदग्निद्वय पूर्वोत्तराद्वर्तिर्नति ॥ तस्य
चतुरस्रस्य दक्षिणा श्रोण्या दक्षिणाग्निस्थानं अयं कर्तव्यस्तत्राविरोधी मुख्यतरपक्षः ॥ अत्र

न्यास

॥ १८ ॥

प्राप्रक्रमाधानपक्षेप्रक्रमस्यचपादमात्रचकारोयक्षिणाग्निरवरस्याईवंडाकृतेरर्निमात्रस्यप
रिजिष्ठाकस्यपूर्वोमंवेदिमध्येषतलातिगाहपत्यवरपूर्वजागादृष्टपादेध्याहवनीयरवरपश्चि
मंजागःकर्तव्यः॥एकादशद्विदशापरिमितप्रक्रमपक्षेनेगाहपत्याहवनीययोरंतरमेवतावन्मा
तद्व्यमितिवातिष्ठउपपादितं॥विपर्यस्योत्रोसउचरः॥विपर्यामेवचनात्पश्चिमाईगाहप
त्यमध्यात्पुरस्तादग्निद्वयोंतरालमितरेस्वास्त्यत्रिंशत्तानाकाराण्यचउरश्चंकर्तव्यंतदुत्तरांसेचो
त्तरः॥प्रदेशास्तुवनार्थमुक्तं॥उचरस्यनुवेदिलगतचंयागुक्तमेव॥उचरश्चकुट्टरपचाइइ
तःप्रादेशाव्याप्तायाहितैकियते॥अत्रअग्निश्चतुरश्रस्यपूर्वस्याग्नेःखरोजवेत्तारथव
क्रांतिपश्चाच्चंद्राईइवदक्षिणाइतियज्ञपाश्वरिजिष्ठाउक्तं॥तत्रसमचतुरश्रस्य
कारणानुक्तावत्तकरराववक्षति॥चंद्राईकारानुचररन्निमित्तैवकार्येअस्मद्वर्तिकोका
कानुसारात्॥अग्नेरुदक्काईनवागुलेसोममध्यतोतिखेत्रावत्तमेकोनविंशत्याप्रचीत्यामध्य

॥ श्री ॥
॥ शुभ ॥

गजवेनात्मा उदग्दर्दविहाया वाक्खरो मेर्द्धक्षिशास्यनु दक्षिणा जिस्खना दुत्तरतः सोर्द्धि पुन
वांगुले पुमध्यं प्रकल्पत त एको न विंशत्यंगुलमित व्या सेर्द्ध न ह्येन्यौ दृत्तं कृत्वा तन्मध्यं प्र
वीरे स्वा रूपा का यी ॥ तया व्य त्रे द्विधा न त्तं जवति ॥ तत उत्तर जग मपही य दक्षि रा ज
गोर निमित्तो दक्षिणा जिस्खरो विधेयः प्रकारेतरा शिनुया निवर्त्तिके दक्षि तानि तानि
सर्वा शि पूर्व पक्ष नूपा शि ॥ वृत्ता र्द्ध च दार्द्ध चैन परिशिष्टे उक्तं चा दृत्त र्द्ध ताव स्मिन्नेव पक्षे
प्रव्यक्ता जं वति ॥ अर निमात्रं त्वं तु ज्ञावा नो रे क्यो न्यां दल स्य त शर स्य वर्जं दशा हतं
तं न वन्तिः विलजे देवा प्र मूलं प्र जायते कामु कस्य फल मिति गशि त्प्र त्येत व्यं ॥ यद्य
पि पित्रि लमा ज्ञा जवं ती ति धिष्यां नां विज्ञायते च नुर भ्रा इत्ये के णां परि मंडला इत्ये के णा
मित्या पस्तं बो सूत्र यत् ॥ पित्रि लमा नं च वा द्दुर्ग राल मि तं च तु मुष्टि मि तं अर नि मि तं

॥ १८ ॥

॥ १८ ॥

इंत

मितं त्रिंशद्गुलं षडङ्गिंशद्गुलं वेति पंच चात्राचर्ये व्यस्यते ॥ यं तथा प्यरन्ति यं चतुरश्रस्त्रिं
परि शिष्टवचनादरन्निपरं पित्रिंशत्पदमेतच्च खाद्यं व्याख्येयं ॥ यच्चनुरश्रा इत्येकेषां
परिमंडला इत्येकेषामिति पक्षद्वयं दृष्टं त्रिंशत्तदपि शाखा जेदुहाद्यवस्थितं ॥ अस्यां
शाखायां चतुरश्रएवान्विखरः क्षिप्तो नां यने चनुरश्रतादनीनात्प्रमाणां चनुरश्र
भादेनादन्यदिति वक्ष्यमाणा चोत्तरा ॥ एतेन स न्या चथ्ययोः खरोचनुरश्रावरन्निमित्त
ज्ञेयो ॥ गार्हपत्यस्य वृत्तचं नुपरिशिष्टवचनादुहपत्यचितौ च परिमंडलतादनीनात्
दक्षिणा जेम्बु चंद्रचं परिशिष्टो देवस्य न्यत्र स चनुरश्रता ॥ अग्निनां नुरवरः काये
मिखलात्रयसंयुता ॥ द्वादशांगुलैर्विस्तारितुरगुल इत्यपि परिशिष्टपठितं ॥ उक्तं
खरमानादहमेखलं यं चनुरगुलमुपयुपरि निवेक्ष्य यथा ॥ यं मिलिन्वा द्वादशा
वित १

॥ ३० ॥ गुलमुबुजवति ॥ तथा आचानकाले संस्कारांतर्गताः शक्रः परिशिष्टे ॥ संख्याताः ॥ तेषां
शक्रः रापश्चात्पूर्वे दद्यात्तिसप्ततिं ॥ एतस्याश्च कुरामानंदक्षेत्रोचैकविंशतिरिति
॥ श्री ॥ मंत्रशास्त्रे समवतुरश्रयो न्योकारा द्वे चंद्रवत्तश्च मिषडश्च प्याश्च पश्चात्कारयेत् ॥
॥ श्री ॥ अस्माभिर्नेदा दद्यात्कुण्डान्युक्तानि च हस्तमात्राः शुभिकान्यारज्या दद्यात्
शुभिके न्यो हो मा धि क्य ३३ ते वृद्धि च क्षे त्र फल ज ते व के न व्यी ॥ द्विप्रमारा वतु के
रणी वतु प्रमारा न व करणी त्या दिव क्ष मा रा त्वा त् ॥ एतत्सर्वं सोपपत्तिकं शारदा ति व
दीकायां विवृत मस्मात् ॥ ६॥ ६॥ ॥ इति नेमि णी य सो म सु दा म चंद्रकृत्यां शुक्ल
जत्रौ प्रथम कंडिका समाप्ता ॥ ६॥ ॥ अंगुलै रथ संमिता द्या प्रमारा म् ॥ ६॥ ॥ वरु
रा प्रद्यासे रथ मा ज्युत्तरैवेति रथ मात्री वेदि नुक्ता से द वि वे च्या त द र्थ मा हार थ संमिता

यावानुगाप्रवर्षिष्यावेदप्रमारासंगुलेः वक्ष्यामीति सूत्रज्ञो यद्यपि तत्पुरुषस्यांगुलेः
संख्याव्ययादेरिति समासां तात्पर्ययविधानं तस्मात्सर्वत्रोपावांगुले रटंत तांथा
पि अस्मादेवाद्यप्रयोगादंतोप्यंगुलशब्देन पुंसकलिगोक्तातिशये तद्वांगुलेः मीनं
यच्छेदस्मप्रसिद्धमेवोच्यते सूत्रकृता ॥ तत्राष्टशीतिशतमाणा ॥ इषानामरथे
प्रागपरायतः कृष्णविशेषः तेनात्रेष्टाशब्देन वेदेष्वर्वापरया मोल द्यते ॥ तदष्ट
शीत्यधिकशतांगुलमितं जवति ॥ चतुरंगुलो नाष्टरश्मिमितमित्यर्थः ॥ चतुःशतम
दः ॥ अक्षो नामपश्चात्त्रिर्यर्जथो गं काष्ठं मू ॥ तेनात्र वेदिश्रोण्यायामोल द्यते ॥
स च चतुरधिकशतांगुलमितं जवति ॥ अरन्निः श्रुतुं यं संज्यं शमित्यर्थः ॥
षडंशति र्गुं ॥ ॥ युगं नामवाहस्कं योप रीदो यमानं काष्ठं रथागं ॥ तदसत्रपुर

॥ श्री ॥
मु. व.

॥ २१ ॥

तिर्यगाद्यामोमेसंवेदेर्लक्षयति॥ पञ्चशीत्यंशुलः प्राक्किर्यजाग्रामोममंगुलो न च नुरम्भः
निमित्त इत्यर्थः॥ चत्वारोष्टकाशम्याशम्यानामः युगविवरजैव तेषां काष्ठं रथागतं दि
हवात्वालमानककाष्ठं लक्षयति॥ शम्येव शम्येति॥ सावनुराजं रणं गुलेः कायाद्युत्रिंश
दं गुलेत्यर्थः॥ अत्रवनुररन्तिः शोशोः षट्प्राचीत्यरन्तिः सो॥ तथा सप्तप्राचीत्यादि
पक्षांतरं शयमपि कल्पस्त्रे दर्शितानि॥ आपस्तंबेन चोक्तानि तानि रथप्रमारास्येवानि
यमेन पक्षांतराणि ज्ञेयानि॥ अतएव च रामायणादौ बहुधा रथमो नानि दर्शितानि॥
अत्र नुपरिशिष्टे कैकेयैके पक्षमालंब्ये तैत्तिरीयशास्त्रे॥ तत्त्वतस्तन्नियम एव॥ अतएव
चापस्तंबः॥ पदयुगे रक्षा विधिति शस्यार्थं न मानार्थेषु याथाकामी शब्दार्थस्याविषयि
त्यादित्यस्त्रयत्र॥ येन क्वांदि पुरुषं च नुरस्ते ह वा करणी मध्ये शब्दवः॥ सप्तमाधिः॥

पिचमेचेदिक्कुरिपुरषमात्रंमितीतइत्युक्तंश्रुतौस्तत्रेव॥अत्रगंथेनविदिकृशक्तिः
समचतुरश्रप्रकारएवोक्तः॥अतोद्विकृतिताकरणीर्थमष्टमारक्तःसमचतुरश्र
स्याद्वयारजुद्विकरणीतिबध्यति।तथापुरुषमात्रसमचतुरश्रस्याद्वयारद्विकर
शयाद्विपुरुषक्षेत्रकंसमचतुरश्रंक्षेत्रस्यापार्श्वमानीद्वयतिर्यङ्मानीद्वयरुजा
रांदिक्कुरिपुण्यगतानांचतस्ररांकरणीनांमध्येपुत्रकुचतुष्यंदद्यात्॥स्तत्रचतु
ष्यंपातयेत्तद्विगतकोराकेपुरुषमात्रंसमचतुरश्रंभवतिससमाधिरितिक्षेत्रप
रिद्वेदइत्यर्थः॥कथंदिक्कुरितास्यादित्याक्षेत्रेहोचक्षंसमाधानेभवति॥एवम
न्यत्रापिसमाधिशब्दार्थः॥करणीतत्करणीतिज्ञानापार्श्वमान्याद्वयोरितिइत्युक्तं
एताःचतुरज्जुविज्ञापशांसंज्ञाव्यवहारार्थाद्विद्यंतेऽन्वयार्थोक्तः॥करणीतिवि

॥ श्री ॥ ॥
मु० व० ॥

॥ २२ ॥

यत्नेन या करणाधि करणं यो धेति ल्युट् ॥ या सम वतुरश्च प्राची मध्यं लेखा मितरङ्गुः
सा प्रमां रङ्गुः करणा नाम तं क्रियते अने या सौत्करणा तदिति क्षेत्रे द्वे गुण्ये च शुभजा दे
सामाभ्येनोच्यते ॥ ततश्च द्वे क्षेत्रे समस्यैकत्र करोति सा द्विकरणा एवं त्रिकरणा यत्
करणादयः ॥ लघुविकेन तु सत्रकृता तत्करणा त्रैव द्विकरणादिसंज्ञाः संक्षिप्य
दिर्ज्ञिताः ॥ तिर्यङ्मानं श्रोण्यं स च यमीयते यथा सा तिर्यङ्मानं नीपायं तयोः स्तिय
द्विन्निविष्टरङ्गुद्वयं ॥ पार्श्वं स्तियते अनया पार्श्वमानी ॥ चतुरश्रपार्श्वद्वयमपि के प्र
गायते रङ्गुः स्यते ॥ अक्षिवन्नयति क्षेत्रमक्षया ॥ अक्षिनाक्षस्यटिलोपो नया तर
न्वमार्षा ॥ चतुरश्च कोणात् ॥ त्रिकोणा नीता हि मध्यरङ्गुस्तत्र चतुरश्रमक्षद्वयत्पता
नयेति ॥ तथाभ्यक्षिरप्यिति र्यङ्मानं नीपायं मान्यं तो नीता अक्षया चरति ॥ एतासां स

॥ २२ ॥

ज्ञानो व्यवहारश्च बहुतरं तत्र तत्र दृष्टव्यं नानासाक्षादौ किं नैता संज्ञाः कृताः व्यवहाराश्च ॐ
द्वक्यातिर्यङ्मानीत्राण इति संज्ञा कारणात् ॥ पूर्व्वं कृतो दृश्यते ॥ सत्यं सकृत्सव्यवह
रोऽति ॥ अग्रे चेतासां संज्ञानां च यान् व्यवहार इति तत्सन्निधौ संज्ञा कृताः य
थोत्तर व्यवहारेषु तावु द्वौ विपरिवर्त्तेरु ॥ पदंतिर्यङ्मानीत्रिपदाणां भ्रमानि त
स्या ह्यारब्धुद्वाकरणी ॥ दशापदोत्तर वेदिर्न वतीत्येवं पादप्रमाणां जु
वन्तिर्यङ्मानीत्रोत्तरत्वेन प्रसाया तदेकतरं तोत्रिपदा प्रमाणां रज्जु प्रागा यतपा
भ्यतः प्रसायति मज्जोरपरां तां भ्रमरोडो ॥ अग्रे नीता कर्णरूप द्वक्यारज्जु र्यस्य द्वे
त्रस्य करणी क्रियते तत्र द्वे त्रदशापदमितं द्वे त्रफलकेन वति ॥ सोमेष्टिदशापद
त्तर वेदिर्न वतीत्युक्तं तदर्थं मेतदन्तिहितं ॥ तस्येति द्वे त्रापदयोक्तं ॥ तेन पदं

॥ श्री ॥

मु. व. ॥ ॥

२३ ॥

तिर्यग्ज्ञानी विपदाय भवमानी यस्येत्यथ्याहारः ॥ यत्तदोर्नित्यसंबंधात् ॥ एवं मन्यत्रा
पि ॥ अत्र च नारवांतरकृतिर्मूलं ॥ शतपथो हि सर्वतैत्तिरीय इत्युपक्रम्य यजमानस्य वा
दश दशपदानीति श्रुयते तेन शतपदं सैत्रफलेन प्रतीयते कात्यायनश्रुत्यरुणा
प्रयासेनाम्यामात्री वित्यति यामपरिमितं युगमात्री यजमान दशपद्यां वा सोमेव
नरेव्यपस्फुरणश्रुतेरसंज्ञावाचेति सूत्रयेन चरतस्य रन्निप्राची कायां वदुःशप्रद्य
सवेदो दशपदकरणी केक्षेत्रफलाया वेदे सिद्धवदसंज्ञवहेतु कुर्वन् दश
पदकरणी कामेवेति दशपदक्षेत्रफलाया असंज्ञावात्तदशपदकरणी
कया एव हि ज्यरन्निप्राची कायां वेदाद्यसंज्ञकः एतेन श्रुत्यैकात्यायना दन्योक्त
ति ॥ द्विपदातिर्यग्ज्ञानी षड्दशपदमानी तस्याः स्यादरजुश्च चारिंशकरणी च चारिंश

॥ २३ ॥

॥ २३ ॥

तदोत्तरवेदिर्नवतीत्येनापदद्वयमानातिर्यज्ञानीषद्वदमानानुयस्यपार्श्वमा
नीतस्यक्षेत्रस्ययाः दक्षयारहुः साकरणात्तद्वचतुरश्रं करोति तच्च चारिंश
तपदक्षेत्रफलकं नवति॥ उत्तरवेदिनिवपति च चारिंशतपदां इति चयनस्तत्रि
तां तदर्थमिदमुक्ते॥ उपदिष्टं युगप्रमाणां सैम्यति प्रमाणां च दर्शनात्॥ चयने
युगमात्रीचेत्युत्तरवेदिर्दृश्यते तथा सोमे। शम्यामात्रीमितितु वरुणाप्रवासि
उत्तरवेदि उपदिष्टा दृश्यते। तस्माद्दर्शनादेतोस्तत्सिद्धये युगप्रमाणां श
म्याप्रमाणां योपदिष्टं पडांशीतिर्युगं च चारोष्कः शम्येति। तदर्थमिदमुच्यते॥
युगमानोपदेष्टेन युगमितोत्तरवेदि उपदिष्टा ज्ञेया॥ तथा शम्यामात्रीत्यर्थः॥
दीर्घचतुरश्रस्यः दक्षयारहुः सिर्यज्ञानीषद्वदमाना चयत्पथं गते कुतस्तदुक्तं

॥ श्री ॥

शु ॥

॥ २४ ॥

करोतीति क्षेत्रज्ञानं दीर्घचतुरै क्षेत्रेयातिर्यङ्मानी सान्यत्र करणी ज्ञता यावत्सम
 चतुरश्रं करोति। तथा तस्मिन् दीर्घचतुरश्रे या पाञ्चमानी सान्यत्र करणी ज्ञता या
 वत्समचतुरश्रं करोति तत्समचतुरश्रद्वयमेकीकृतं तस्यैव दीर्घचतुरश्रस्य य
 क्ष्मयारब्धः सान्यत्र करणी ज्ञता समचतुरश्रं करोति॥ यथा पदंतिर्यङ्मानी त्रिप
 दा पञ्चमानी तस्या द्वायारब्धद्वैत्रा करणीति दीर्घचतुरश्रमुक्ते। तत्र पदमात्र
 तिर्यङ्मानी करणी सती पदमात्रं क्षेत्रे समचतुरश्रं करोति। त्रिपदा च पाञ्चमानी
 करणी सती नवपदक्षेत्रफलं समचतुरश्री करोति। त्रिः प्रमाणा नवकरणी
 तिवक्ष्यमाणान्वात्र। तयो रक्ष्मयारब्धः करणी सती नवपदक्षेत्रफलं पदमात्रं च द्वा
 त्रं फलं द्वयमपि संक्षिप्य दशपदं समचतुरश्रं करोतीति युक्तमुक्तं। करणीत्यति

॥ २४ ॥

यथाज्ञानीपार्श्वमानीवर्गद्वयेक्यमूलचान्नातथाद्विपदातिर्यज्ञानीषद्वरापार्श्वमानी
तस्यास्त्ययस्तुः च चारिंशकरणीतिदीर्घचतुरश्रं दशितं तत्रद्विपदातिर्यज्ञानी
करणीसतीचतुःपदफलं समचतुरश्रं करोति द्विप्रमाणाचतुः करणीतिवद्व्य
माणाचात्राषट्पदावपाश्वमानीकरणासतीषड्विंशत्यदफलं समचतुरश्रं क
रोति यावत्प्रमाणास्तुर्जवतिस्त्वावंतस्त्वावंतोवर्गाजवेतितावत्सप्तस्यदिति
वद्व्यमाणाचात्रातयोरस्त्ययस्तुश्चतुःपदफलं षड्विंशत्यदफलं च दोत्रद्वय
मेकीकृत्यकरणासतीसंक्षिपति च चारिंशत्यदफलं समचतुरश्रं करोति तियु
क्तमुक्तं ॥ तथाप्रमाणातिर्यग्द्विकरण्यायामस्तस्यास्त्ययस्तुस्त्रिकरणीतिदी
र्घचतुरश्रं तरेवद्व्यति तत्रापिप्रमाणाकरणीमलदेके दोत्रसमचतुरश्रीकरो

॥ श्री ॥

५४॥

॥ २५ ॥

॥ २५ ॥

ति द्विकरणी नु द्वे तयोरद्वया तदुच्यं द्वे च करणी सती संक्षिपतीत्यपि युक्ते ॥ नन्वेते
षां च श्रीरा मेवति र्यज्ञानी पाश्वर्मान्याद्वया उदाहृतानदीर्घचतुरश्राणामि
ति चेन्न मेवां ॥ तानि च श्रीरप्येष्टे द्वे गुण्ये नदीर्घचतुरश्राणि तावन्नवर्ति र्यज्ञा
नी पाश्वर्मान्याद्वयानि न वेतीति साम्या च श्रीरपि चरन्नेनोदाहृताना
त्यदोषः ॥ एतच्च द्वे त्रज्ञानार्थमुपदिष्टं तेनैतस्यैव स्त्रस्य प्रपंचोदशचरणी
च चारित्रा करणी त्रिकरण्यादिसूत्राणां अर्थः ॥ एवमनुक्ते द्वे त्रारा मपि वदिते
या ॥ अतएव चास्मानिः शुक्लवात्रिकमु उक्ते ॥ एकोनेष्टस्य करणी पाश्वर्तेति र्यगर्थ
कं ॥ तत्करणादष्टकरणीत्येवं सर्वत्र दृश्यतामिति ॥ यथादृष्टं पंच करणी
तत्रैकोनेष्टकरणी चतुः करणी द्विप्रमाणार्थं मानि ॥ एककरणीति र्यज्ञानी ॥

तयोरद्वयपापंचकरणीचवतीत्यादिज्ञेयं अन्यदपि वार्तिकमुक्तं॥ यावत्पाकरणी
ए सा संख्या भेदाद्विधेययातिर्यक्पात्रं तत्करण्यावद्वयं च करण्यपि इति। यथा
च चारिंशकरणी ए सा च चारिंशत्संख्येययाद्विधा विजक्ता षड्विंशच्च चारिचेति
तत्र षड्विंशकरणी प्रशमाना पात्रं माना चतुष्करणीति द्विमानातिर्यक् जानीतदद्वयं
च चारिंशकरणीत्यादि। समचतुरस्रस्य द्वाद्वारजु द्विकरणी। समचतुरस्रस्य द्वाद्वारजु
करणीरज्जुः सा कारणा सती तावत्समचतुरस्रं द्विगुणं करोति। समग्रहणं दीर्घचतुरस्रस्य व्युदासाय
करणीवर्गो द्विगुणं करोति। तिर्यक् जानी पात्रं मान्यौ यौ वर्गौ तदैक्यं भूतं या द्वाद्वार्य समचतुरस्रेति
तिर्यक् जानी पात्रं मान्यौ करणी नृत्यत्वात्। अथ मेधिकचयने अद्यो ग्निद्विगुण इत्युक्तं। तत्र द्विवि
क्ता वा या मे स्या उपयोगो बक्ष्यमाणानि करण्यो द्वे त्रिज्ञापने च। करणी तृतीये नववर्द्धयेत्
त्रे स्वचतुर्थे नात्मचतुःस्त्रिंशौ न सविशेष इति विशेषो द्विकरणी प्रमाणं॥ या एव

बद्धयेतु ॥ की दृष्टेन च त्रु यो धेन ॥ स्वकी यत्तु सुस्त्रिंशं शहीनं न यथा ॥ ५ ॥
 तर्कं रिं कं स म च तुरस्त्रं दि गुणीकृत्तु मि व्यते ॥ तस्य क र्ति तृती यां शेन
 समचतुरश्रस्या द्दया द्विकरण्युक्ता सा किय ती चवती तित त्वरूपज्ञार्थ मिदं सूत्रं ॥ द्विगु
 रणीकं मे लुमिषस्य समचतुरश्रस्य करणी स्वचतुर्थायां शेन बद्ध येन च करणी च्छीया
 नो स्वचतु र्थां शेन वद्धिता षोडशं गुला जयति ॥ स्वचतु र्तीयो र्ना स्वचतुरंगुला त्मो स्वकी
 यचतुरीयां शेनां मुकेन स्वचतु र्स्थिं शो भागे नेन बद्ध नीयः ॥ अत्रां गुलस्यो द्दुरदेशे मिलि
 ताश्चतु र्स्थिं शो निलो अ ब य वा क ल्यं ते ॥ तत्र तिलेन सप्तांगुलं दशां गुला द्विकरण्युक्ता जयति ॥ अ
 त्र अत्मा च त्रिंशं शेन जागेन स्व स्वयं स्थिं शो नाधिके नेति ॥ चतु र्स्थिं शो नां गो विंशराणां यु
 तदा सुक्ष्म तैरत्न मायता ति यार्ति के दृशित मस्मान्निः सूत्र कृता त्वत्पांतर त्वद्विष्य बुद्धि
 केशो मानुदित्य यमं त्रमुपेक्षितः ॥ ततश्च शोडशां गुलानि द्वा त्रिंशानि लात्रयस्त्रि
 शो नश्चापे रास्ति लइति सू द्मं द्विकरण्युक्ता स्व रूपं करणी तों धर्दि तों शो य स करणी

॥ श्री ॥

॥ मु० ॥

॥ २६ ॥

तु

की

शे

॥ २६ ॥

द्विकरणयोर्विशेषो जेदको जवतीति विशेषो जे दोस्तुया यो करणीताः अथवा इति विशेषः
स्य जेदकस्य विशेष इत्याख्या ज्ञेया। अतएव आपस्तंबः ॥ तद्विशेष मन्थ सस्य लक्षण
कचोद्भागे मागमयेदिति व्यवज्जहात् इदं द्विकरण्याः प्रमाणं स्वनुपेत उक्तं। प्रमाति यद्विक
रण्या यामस्तस्याद्वयारजुः स्त्रिकरणा त्रिगुणा कर्तुमिष्टस्य क्षेत्रस्य करणी प्रमाणा जेदो
व्यते। सातिर्यगितितिर्यङ्गानी जवति यस्मिन् क्षेत्रे तथा तस्यैव त्रिगुणा चिकीर्षितस्य क्षेत्र
त्रस्याद्वयारजुः स्त्रिकरणा आयामः पार्श्वमानी भवति यस्मिन् क्षेत्रे तस्य दीर्घचतुरस्र
स्य अशिशोवा क्षेत्रस्य याद्वयारतिर्यङ्गानी पार्श्वमान्यो र्गैः प्रापिता कर्णरूपार
जुः सा करणी सता त्रिगुणा चिकीर्षितं सममं चतुरस्र क्षेत्रं त्रिगुणा करोति। आश्वमेधिव
चयने त्रिस्तावायामस्या उपयोगः। वक्ष्यमाणानुतीय करण्यां वसौ त्रामणी वेदि साधिका यो एक

॥ श्री ॥

॥ १०३ ॥

॥ २७ ॥

नेष्टस्य करणीत्यादि पूर्वोक्तं होक्तस्ये वायमर्थ उक्तः ॥ तृतीयकरणे तेन व्याख्याता ॥ ॥ सौत्रम
रण्या मुक्ते प्रक्रमं तृतीयेनावृत्तेनेति तत्र प्रक्रमं तृतीयं प्रक्रमं स्यात्तृतीयो भाग इति न किन्तु प्र
मं क्रमं द्वे तृतीयां त्रयां करणी समचतुरश्री करोति सौव्यते ॥ सेवचे यं तृतीयकरणी तयव
प्रक्रमं चेन कल्यातया सौमवद्यावेदिमीयेते सा सौमिक्या वेदे स्य तीयां त्रया भवति एवं
श्रुयते ॥ विचृतीये यजेत विचृतीये वै सोम्यस्य सौत्रमणीति सा तृतीयकरणी त्रिकरणी कथं
नेनेवोक्ता न वति ॥ कथं त्रिकरणी ज्ञाना तृतीयकरणी ज्ञाता भवति तद्धिष्ठानुतिष्ठत्यास
त्रकदेवविप्रणोति ॥ प्रमाणा विभागस्तु न वधा ॥ सूत्रे त्रिपदः प्रक्रमः पव्यते ॥ त्रिपदः मानया क
रण्या समचतुरश्री कृतं क्षेत्रं न वपदं भवति द्वादशांगुलं च पदमित्युक्तं ॥ तक्षेत्रंति र्यद्वा नी
दये पा र्थमानी द्वेये च त्रिधा त्रिधा विभाज्य द्वे प्रागपरे द्वे दक्षिणे तरे सूत्रे मध्यतो द्वा न वया

॥ २ ॥

॥ १ ॥

नवधाविजक्तव्यां पदपदद्वयफलकोयथैकांशो नवति ॥ करणी नृतीयेनवजा
या ॥ तस्य क्षेत्रस्य यात्रिपदा करणी तस्या स्तृतीयोऽंशो यः पदं स करणी सन्प्रक्रमनव
भागसंक्षिपति ॥ तृतीयं नवमोऽंश इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ स च पदमात्रं ॥ नवभा
गास्तृतीयं करणी ॥ प्रक्रमक्षेत्रस्य नवमो भागो समचतुरश्रे स्तृतीयं रज्जुर्नवभा
गा द्वि करणी सा पाश्चिमासी ॥ नवभागा करण्ये चतुतिर्यद्वा नीतयो रक्ष्यो रज्जुः कर
णी सती यत्समचतुरश्रं करोति ॥ तत्र नवभागाः स्तृतीयः संक्षिपति नवति सैव च नृतीयं कर
णी भवति नृतीयं करण्ये तेन व्याख्यातेति युक्तं ॥ तस्या यं प्रपचः कृतः ॥ नृतीयं
करण्यः प्रयोजनमिदानीमाह ॥ सोत्रामण्यां प्रक्रमार्थः ॥ नृतीयं करणीत्यनुवर्तते
सा सोत्रामण्यां प्रक्रमो भवति एतदर्थमियमुक्तं ॥ तथा सोमवद्विदिमि यते यास्ये सासौ

॥ श्री ॥

सु०३॥

॥ २८ ॥

मिव्यावेदे सूतीयाः। यांशरूपा नवेन। परिशिष्टोक्तं पदस्य द्रुयातिर्गच्छीति। तयो रक्षात्
या नवेन। सौत्रामण्यां मिमातव्या वेदिस्थात्सोमवत्तयेति। पददोत्रस्या द्रुयापाश्वर्धमान
तिर्गच्छीति यज्ज्ञाना तयो रक्षाया नृतीय करणी सौत्रामण्यां प्रक्रम इत्यर्थः॥ एवं च परिशि
ष्टोक्तोपि त्रिपदप्रक्रम नृतीयांश एव सौत्रामण्यां प्रक्रमश्चेन्न मिष्टमिति गम्यते। किं
तु सोमेनु द्विपदो न वेदिति। यः परिशिष्टे द्विपदः सोमिकः प्रक्रम उक्तस्ततो यस्त नृती यम
गसंक्षेपिकां नृतीय करणी मादुः। तन्न पदस्य द्रुयेत्यादि परिशिष्टवाक्यांतरविरोध
पातात्॥ तेन वयं न वेदि पिसोमवेदिरेव। अग्निः सोमागमित्युक्तचाक्षतत्रयं हि
पदः प्रक्रमस्त्रिपदस्तस्य तृतीय भाग संक्षेपिकाया करणी सैव सौत्रामण्यां प्रक्रमः। च य
नानंतरं वतदंगचेनापि श्रुतौ सौत्रामण्यां पठितेति सैवेदिः प्रस्तुता॥ द्विपदप्रक्रमस्य त्वन

॥३८॥

॥५॥

सा

प

निक्तोसोमवेदिर्विशय इति युक्तमुत्पश्यामः अस्या एव च वेदे दुर्बो धनं परिशिष्टे पठंति आश्र
 न्वा शुक्लस्य द्रव्यं यज्ञोसौत्रा मण्यौ रणी सुतो वेदिं चैकं च मिच्छति गिरिभिर्दंति ते नरवेति
 रिति ॥ ॥ त्रिकरणी समर्था ॥ सौत्रा मण्यां तृतीय करणया प्रयोजनं वचनं न भिन्नं मिह
 युक्तं ॥ त्रिकरणी नु किमर्थं युक्तेति तस्याः प्रयोजनं कथनं नैतत् तृतीय करणार्थं प्रक्रमन
 वम भागस्य यः समसनीयाः समसामः स्त्रिकरणै च कलुं शक्यस्तदर्थं मियमुक्ता ॥ अथ
 वा त्रिकुणक्षेत्रे समासप्रदर्शनात् त्रिकरणी तथा च मेयो त्रिस्तावपि सिध्यति ॥ ॥ नुत्यप्र
 माणा नो समचतुरश्राणा मुक्तसमासः ॥ दशकरणी च चारिंशकरणी कथं नेन दिग्दर्शनिर
 पेशा कल्यो युक्तस्तत्प्रमाणा समचतुरश्रसमासः क्षेत्रज्ञानोर्थो युक्तः पंचकरणो युक्त
 नात्र सर्वज्ञानोक्त इति चेत् न दीर्घचतुरश्रस्या द्वाया रज्जुः स्तिर्यङ्मा नीषा र्धमानी चित्यदि

॥ श्री ॥

॥ शु. व. ॥

पं

॥ २२ ॥

नास्त्रे रादिर्दृष्टिर्न रूपेण सर्वेषामप्युक्तस्तत्रैवार्थवैकोपनेष्टस्येत्यादिः श्लोकोऽस्माभिर्दृष्टः
तः। एतेन च सूत्रेण सूचितोर्थः स्वयमेवाभ्युदय इत्याचार्यप्रदर्शित्यन्यथैतत्सूत्रप्रम
रायमनर्थकं स्यात्। ततश्च यैपियादिस्त्राणां समासः साक्षान्नोक्तं तेषामपि प्रकारं त
रेणोक्त एवेत्यस्यैवमेवास्यर्थः ॥ ॥ नानाशुभासासमासे महती यसः कर्या वर्षीयसो
पद्धिद्यात्तस्या द्दकारजुनु भेसमस्य तोतिसमासः ॥ समचतुरश्राणामित्यनुवर्त्तते। ए
कशुभासासमासचतुरश्राणां समासे कर्तव्ये ह्रस्वतरस्य करणा मानेन बहुतरस्यादिगात
करणीतिर्यङ्मानीपार्श्वमानीवैकस्माकोशा निचापद्धिद्याविरूपे दपिकां चादृष्ट्यादि
तपर्थः ॥ तस्मादेव कोशादपद्धिन्नं करणाय अपद्धिदपयं तैतिर्यङ्मानीपार्श्वमानीवा तस्मा
देव च कोशाद्बहुतरस्यान्यादि दोत्र करणीतिर्यङ्मानीपार्श्वमानीवा तयोरऽद्दकाराऽप

॥ २२ ॥

छेदाद्वद्वतरकरणाग्नेयावत्प्रचत्तापछेदादिकं भागं वदितुं कुर्वती अपहर्तिनां त्रानुच्यति
 क्षेत्रांतः कुर्वती दत्तान्यत्र चे चरणा क्रियते तदा साहसी यो बद्धतरं च तक्षेत्रद्वयं संक्षिप्य स
 मचतुरश्रि करोति ॥ पुनः क्षमिंश्चतुरश्रस्यैव उक्तयुक्त्याभिन्नप्रमाणां चतुरश्रांतरमपि
 प्रक्षेप्य इत्यभिप्रायेण समचतुरश्राणामिति बलं च यनांतमनुवृत्तं पदे व्याख्येयं य
 था द्वादशांगुलिकरणांका अष्टांगुलिकरणां कसमचतुरश्रयोः समासे द्वादशांगुल
 श्या धोदिगांतकरणांतिर्यज्ञान्या मेकतः श्रोतः रण्यंगुलेषु पश्चिद्यचतुरंगुलां क
 रणां हि चो अपछेदत्वात् क्षमान्याग्नेयावत्तथा दत्तयां न्नद्यथाऽष्टांगुलतिर्यज्ञानी द्वाद
 शांगुलापाश्च माना यस्य तौ द्वात्रिंशच्चक्षेत्रं भवति सा द्वात्रिंशत्करणा सती यत्समचतु
 रश्रं करोति तस्मिन् द्वादशांगुलाष्टांगुलयोः समासो भवति एवं उक्त्यप्रमाणा नानाप्र

६

ये

॥ श्री ॥
॥ शु ॥
॥ ३० ॥

मारा न्नेत्रसमासुक्तः ॥ ॥ इति नेमिच य सो मा सुद्रमवेद्र कतायां म्बुस्त्रवत्तौ दिति
य केडिका ॥ ॥ चतुरश्रा बतुरश्रं निजिहिर्षि न्यावन्निजिहिर्षे तावदु मयतो पछि घृत्तं
कुनि स्वाय पार्थमानो क्त्वा पाथ्यमानो संमिता म द्दुयां तत्रोप संहरति स स मा
अपछेदः सा करण्ये निहसिः अफ ना क्त स मा मानो ज्ञे ज्ञाणां प थ करण मुच्यते ॥
स म चतुरश्रात् ए धु प्र मा रा द न्य दः ल्प प्र मा रां स म चतुरश्रं निहर्त्तु मऽय ने तु मि ह
त्या वत्स म चतुरश्र मत्पानिहर्त्तु मप ने तु मि छे ताव ता करण्य प थु चतुरश्र स्य पार्थ
मान्योः श्रो शो द्वा निचाऽप छि घृ वि हृ द्ये पार्थ मानो क्त्वा ता योः श्चि हृ योः
श्वर जु प्र सार रा र्थं शं कु निरवा य शं कु द्या त तार जुः ए धु चतुरश्र करणी मि ते व म
वति ता पार्थ मानो प्र क ल्य ता मे व प्र को ल्प ति तां पार्थ मानो ए धु चतुरश्र करणी प्र मा

॥ ३० ॥
॥ राम ॥

मारा मस्तुया रूपो कारिडुं मितां कृत्वा तत्रार्थं न पार्थमाना इय कस्य एधुचतुरश्रस्याऽयस्तिर्य
ज्ञान्या मुपसंहरति संयातयति च्यश्चिश्चे चं कुर्वती साततो यो धिके शस्तिर्य ज्ञान्यां सनिर्जही
र्षितलबुचतुरश्रतवेण भूता परचतुरश्रयोः समा रूपेस्मिन् एधुनिचतुरश्रे पक्षे द्यो भवति त
कव्यो शो भवति तस्मिंस्तु के संयातमारभ्य च्यश्चिश्चे तत्र वर्ति नापृथुचतुरश्रतिर्य ज्ञानी तदु
निचतुरश्रे एधुनो हते शेषक्षत्रस्य समचतुरश्री करणाय करणी भवति तथा यदन्यच्चतुर
संक्रियते तं निहृता ल्यचतुरश्रक शेष भूते तदेव एधुचतुरश्रं स्यात् ॥ एष निहृ सोऽप्यनयोत्य स
मचतुरश्रस्य एधुतुक्तं निर्दिष्टा र्षिताऽत्य समचतुरश्र करणी यत्र पार्थमाना यतो निर्दिष्ट
ते तस्य एधुनश्चतुरश्रस्य करणी नु यत्र करणी स्तस्मिं च्यश्चिश्चे त्रतिर्य ज्ञानी निर्दिष्टं होष
तनिर्हं रोक्ते शेषक्षत्र करणी रूपेव भवति करस्य पार्थमाना तिर्य ज्ञानी वर्ग द्वयैव

1

॥३९॥

समचतुरश्रं विकीर्णमयेतिर्यगपच्छिद्यन्यतरदिमड्यैतत्तुरस्तादक्षिणातश्चोपदध्यात्वेपमागंतु
 नासंपुरयेत्तत्रस्थोक्तो निर्हासः॥ अज्जदीर्घं विदितिवश्यति ततो विस्तारदिगुणा यामस्य दी
 र्घचतुरश्रस्येदं समासचतुरश्रं करं शां तत्र विस्तारदिगुणा प्रागा यामं दीर्घचतुरश्रस्ये
 विस्तारसंमिते आया मेपाश्च मानादयेतिर्यक्पुसारितरज्वापच्छिद्याऽन्यतरदधरम् ई वाम
 मयतुरसं क्षेत्रतिर्यङ्मान्यो मध्ये प्राच्या रज्वा विभज्य द्विधा कृत्वा तद्दीर्घचतुरश्रस्य मंश इदं
 अविभक्तं समचतुरश्रस्य पुरस्तात्तिर्यगा यामकमुपदध्याद्योजयेत्तस्यैव यादक्षिणात तश्च प्रागा
 यामकमुपदध्यादेवं विक्लांशद्वये योजिते तद्दीर्घचतुरश्रं समचतुरश्रं कृतं भवति कितु आमे
 ज्जयादिज्जागेन परां तत्र तस्याष्टमांशं मन्यं द्वावर्धितं समचतुरश्रं कुर्यात्तस्य वर्द्धितं तंशस्य
 चतुरश्रं चतुरश्रं तिर्जं हर्षनित्युक्त्वा निर्हासः कार्यः यथा द्वा रनि विस्तारे चतुरनि प्रोदये

॥ ३१ ॥ दीर्घचतुरश्रमध्योर्तिक्रान्तेद्वारनिकरणीकंचतुररन्निक्षेत्रफलकंसमचतुरश्रद्वयंभवति तत्र न्य
 ॥ ३२ ॥ तरन्मध्योर्विभाज्ये प्राच्या मध्यार खया तथा विभक्ते एकतरस्य द्वे दीर्घे चतुरश्रे अरन्नि विस्तरते द्वार
 नायामे भवतस्ते द्वे अप्यतिसमस्तस्य द्वे द्विषातस्तिर्यग्प्रागायामतया योज्ये एवं अरन्निक्षेत्रो
 न्यरन्नि करणा कमप्यरन्निक्षेत्रफलकंसमचतुरश्रं भवति तत्रोनां त्रस्यारन्निक्षेत्रस्याधिक
 स्याज्जेयां योजने नवारन्निक्षेत्रफलकं जातमिष्यते च प्यरन्नि कमैव प्रस्तुत दीर्घचतुरश्रस्य ता
 न्मात्रक्षेत्रफलं चान्न तस्या गन्धरन्निक्षेत्रस्य चतुरश्रा चतुरश्रं निक्षिप्ये नित्युत्तरीत्या प
 नये कृते प्यरन्नि समचतुरश्रं सिध्यति अस्य क्षेत्रज्ञानं स्यात्प्रयोजनं ॥ अतिदीर्घं चेति र्यज्ञान्य
 अपक्षिप्यं पक्षिप्ये कसमासेनै समस्य शेषं यथा योगमुपसहरेदित्येकसमासः ॥ विस्तारदि
 उरायामादप्यधिकमपि दीर्घं चे चतुरश्रं तद्विस्तारदिगुरायामं वा चत्वार्ष्विति र्यज्ञान्या अ

त्र
 ॥ ३२ ॥

पश्चिद्दीर्घयनुरञ्जसमासविधिर्दिनासमस्यैकतान्नयेनासमचनुरञ्जोकरशोनासतोर्धिकं
नामपि पुनर्विस्तारदिगुणायामं वेतिर्यङ्मानी इमान्या अपश्चिद्यपर्ववत्समचनुरञ्जीकृत्य
वत्समचनुरञ्जमेतये तदिगुणोकरशये वा अथ नैतद्विस्तारदिगुणायामं तादात्रास्वीमध्यस्त्रे
रादेया अपश्चिद्यद्यदि प्राग्वि विस्तारदिगुणायामं भवति यदि न तदा यावत्प्राग्वि विस्तारदि
गुणायामं तावदपश्चिद्यसमचनुरञ्जीकृत्य पूर्वस्मिन्नेतयत् शेषस्याप्युक्तयुत्वं स्यात्सम
चनुरञ्जीकृतस्य ध्वनिस्तत्र क्षेप इति यथा योगत्राहार्थः यथा युज्यते धोते यस्य हरे नृमलयत्राय
धानवारन्त्याद्यतं ध्वरन्ति विस्तृतपदीर्घयनुरञ्जं तदष्टरन्ति क्षेपफलकं तदिगुणायामं
द्विस्तिर्यङ्मान्या अपश्चिद्यपश्चिद्यप्यष्टरन्ति समचनुरञ्जद्वयं कृत्वा द्विकरण्या षोड
षाहं त्रारन्ति क्षेपफलकं समचनुरञ्जं कृत्या त्रिष्वष्टरन्ति तिर्यगाद्यतं क्षेपं प्राप्याति यथा

॥ श्री ॥
५० व ॥

॥ ३३ ॥

न्याऽपि द्विद्य समस्य समचतुरश्रीकृते नानाप्रमाणा समासेन समस्यो देवमन्यत्रपि । अयमेव
समाम्भतिनासाव्यहर्षार्थं एकसमचतुरश्रीकृते करणरूपसमासः व्यवहरिष्यति
इहिरकसमासेन समस्य सर्वमन्ति तथा कृतिं कृते अत्यौद्य ॥ क्षेत्रज्ञाने प्रयोक्तव्यमात्र ॥ समच
तुरश्री दीर्घचतुरश्रं विकीर्णमध्योऽक्षयाऽपि द्विद्य विभज्येतरत्वं रस्तादुत्तरतः श्रौणदू
ध्या नृदिक्कर्म वेद्ययोग मुपसंदरेदिति व्यासः ॥ समचतुरश्री द्वीस्तारद्विगुणा यत दीर्घ
चतुरश्री कर्तुमिष्टे चैव शतदा समचतुरश्रं कोशादयगतया दक्षया कर्णस्त्रेणो देवा विभ
ज्य एकं भागं कोशाददक्षया द्वे नीतेन सूत्रेण पुनार्द्धं चालं तौ त्वा क्षेत्रज्ञात्तु शीघ्रतु शीघ्रा शीघ्र
प्रमिदं भागद्वयं व्यत्यस्यार्द्धं तरस्या दक्षये कपा र्धं जानी कस्योर्द्धो धस्तथा त प्रायो जयेद्य
था दक्षया र्द्धं कोशागस्तत्र मानेति र्धं ज्ञान्या पूर्वाऽधरतः स्याताम परा च परा र्धं जानी अक्षया

॥ ३३ ॥

यास्तत्रमानैव भवति। क्वदिक्प्रक्षिप्ते तद्धेतुं दीर्घं विस्तारद्विगुणायतं सिध्यतीति क्षेत्रज्ञानं मानं
प्रयोजनं॥ यदि च विषमं चतुरश्रं विस्तारद्विगुणायतं दीर्घं चतुरश्रीचिकीर्णितं न समं तदा
तद्विषमं पूर्वोक्तैकसमासरात्र्योपसंहृत्य समचतुरश्रं तानीन्वा तत एव दीर्घं चतुरश्रीकुप
दित्येव व्यासः समचतुरश्रस्य दीर्घचतुरश्रतया प्रसारणं॥ प्रमाणां चतुरश्रमादित्रादन्यत्र अन
दित्रो समचतुरश्रमेव प्रमाणां भवति। यथा विस्थानो अदित्रो त्वन्यत्र प्रमाणां मेउलादि भवे
ति यथा गाहपत्यचितौ। एतच्च स भ्यादिस्वरसाधनार्थं मण्डपयुज्यते। द्विः प्रमाणां चतु
करणी त्रिः प्रमाणां नवकरणी चतुः प्रमाणां षोडशकरणी। उक्ता नो करणी नो क्षेत्रफल
प्रचनानामुक्तानां चाभ्युदयसिद्धौ क्षेत्रज्ञानायैव मुख्यतो द्वे प्रमाणा यस्याः साधेत् करणी कि
यते तदा तदा कृतं समचतुरश्रं चतुर्गुण क्षेत्रफलं भवति यथा द्वावन्या करण्य कृतं क्षेत्र

॥ ३४ ॥

॥३४॥

॥ राम ॥

कारुणिकै न सन्न कृतै तदुच्यते ये भिन्नगणितं न विदुस्तान् प्रति अर्द्धमानयारं ज्ञापयन्ते
त्रै समचतुरश्रं क्रियते तद्यस्यार्द्धमिता सारङ्गुस्तया करणया यावत्समचतुरश्रं
क्रियते तावताक्षेत्रस्य पादस्तुरीयो भागो भवति अर्द्धद्वयं द्वापाद एव द्वैवर्गाः ॥
तृतीये न नवमोऽंशः एवं करणी च तृतीय भागे न करणया कृतं समचतुरश्रं न करणी च
चतुरश्रं नवमोऽंशो भवति अंशं गुराख्यं त्रौहि न धवमोऽंशः ॥ चतुर्थे न षोडशी
कले षण्णिफासः ॥ तथा करणी चतुर्थी शोभ करणया कृतं समचतुरश्रं षोड
शांशं क्षेत्रफलकं भवति षण्णिफासः अत्यक्षेत्रं असाधनं ॥ तस्य पुरस्तादुक्तं शा
स्त्रं ॥ पादस्य नवमोऽंशः स्य षोडशीं शादं षष्ठ्युक्षेत्रं बादय कर्षः कैथं कर्षं व्यस्तं द्वा
मेव तस्या निःफासस्य क्षेत्रं क्षेत्रांतराप नयस्य शास्त्रे द्वावैतं मुक्तं ॥ चतुरश्रं चतुरश्रं च

मा २

वि २

॥ श्री ॥ सुव

॥ ३५ ॥

॥ राम ॥

निर्दिष्टार्थे नित्यादित न विस्मर्त्तव्यं। कर्त्तव्यः क्षेत्रस्वरूपोक्त्यवसरे तदप्यनयनविधिः॥
 पूर्वोक्तः संस्मृतः पुनः स्मरितः॥ यावत्प्रणामं कुरु भवतीति विद्महे ह्यसौ भवति। यावत्प्र
 माणारब्धुर्भवति तावत्तः स्तावं तोवर्गं भवतीति क्षेत्रवृद्धिः पूर्वोक्तः॥ तस्मादेव वृद्धि
 क्रमानुकरण्या यावत्तिथो यावेत्तिथो राः करणी क्रियते तावत्तावद्गमितं प्रथम
 न क्षेत्रां रां सा सां सखि परितोति नियमनिस्समवृद्धिः एतेन करणी पंचमो राः क्षेत्र
 स्य पंचवित्ति राः स गृह्यते करणी षष्ठा राः क्षेत्रे त्रयद्वि रा इत्याद्यनुक्तमपि ज्ञेयं॥
 चतुरश्रं मंडलं विचार्य नमः पार्श्वतः परिलिख्य तत्र यदतिरिक्तं भ
 वति तस्य तत्तिथेन सह मंडलं परिलिखेत्सममधि॥ समवचनुराखं क्षेत्रं मंडलं च
 तुमिच्छन् तस्य समचतुरश्रस्याक्षयास्तत्र द्वयं दद्यात्तत्सं पाता न्मध्यादरभ्ये

॥ ३५ ॥

साधनोपाय

कमयावदक्षयाईमवतितत्पाईर्धमानेनकरण्याईरपेशामव्यादेवमिचापरिति
खिचिरुयेतातश्चिरुषेयंयनस्याहतीयात्रांकरण्याइविज्ञात्रावर्द्धयेचाताव
ताव्यासेईनचतंभमयेनदत्तंतत्तमचतुरश्रंमंक्षेत्रफलंस्यात्रायथाषोड
शांगुलकरण्याहृतस्यसमचतुरश्रस्यमव्यादेसंयावदक्षयाईमेकादशां
गुलानितत्रपाईर्धमानेनाःषागुलेनचिह्नकृतेत्रोषशृंगुलत्रयंतस्यहतीयां
त्रामंगुलंकरण्याहृतस्यसमचतुरश्रस्यईषागुलेवर्द्धयेत्रानवागुलेनव्यासा
ईतेनहृतमेडलंमष्टादशांगुलव्यासाषोडशांगुलकरणीकसमचतुरश्रनुत्प
फलांअत्रविशेषोवातिविशेषः।करण्याईमाष्टमांशाव्यकरण्याईनमंडलं॥
भ्रामयेद्येत्तदुत्पन्नचतुरश्रेणतत्फलंकरणीशोडशांगुलतदईमष्टागुलानित

॥ श्री ॥ शुक्ल
॥ रामा ॥
॥ ३६ ॥

तस्याऽष्टमांशोऽगुलं तदा चकार रांयाई नवांगुलानि तावता व्यासाई नयद्वत्तं तदुक्तं
 करणी कसमचनुरश्रेणानुत्यक्तं मां अत्र कर रांयाई मां एमांशः स्वसप्तमांशो नश्रो
 क्रियते तदा अतिसूक्ष्मतायातीत्यपि वार्तिकमुक्तां मंडलं विक्लीषन् विष्णं मं पंचदश
 भागान् चानुबुद्धेः षः करणी मंडलं द्वे त्रुत्यक्षेत्रफलतया समचनुरश्री कर्तुमिष्य
 ते चेत्तदा ह तस्य विष्णं मं व्यासपंचदशधा विभज्यद्वा भागोऽस्याष्टौ पक्षो दशभाग
 समचतुरश्री करणी मानं यथा पूर्वोक्तं ते विष्णं भोऽष्टा दशांगुलानि किं विन्युनानि
 तस्य पंचदशोऽंशः किं विन्युनयं च मां श्राव्य मंगुलं तद्विगुणं अगुतद्वयं पंचमांशद्वये
 च किं विन्युनं त्यज्यते शेषः किं विन्युनं षोडशांगुला करणी अत्रोत्तरचाददोषः परांशो
 षोडशांगुलं हि सेष्यते अतएव वार्तिकमुक्तां ह तव्यासनवाचं वापरिहृत्या यतां च
 त ॥ करणी चनुरश्रापमत्यां मेवांतरं चिह्नं ह तव्यासो अष्टा दशांगुलः किं विन्युनः त

नवी
॥ ३६ ॥

नवमांशो गुलं दयं किं चिन्तनं ?

तत्पत्काशेषेषोऽङ्गां गुला करणी कार्या ॥ इति नेमिष्ठीयसोमसुप्रमबं इक्षता
 यां ॥ इत्यस्त्रत्रैतोततीयकांडिका ॥ ॥ दोषाविदथ केचि कं वित्प्रउगावि
 दुभयतः प्रउगः समुद्यपुरीष इत्यमरः । दोषाकारदीर्घवनुरस्याविति दोषा
 वित्प्रथवक्रकारावत्तावित्तीरथचक्रचित्रा उदायमानकेकपक्षाकाराविति
 केकचित्रा एवमेवानुक्तेपि अपि श्येनवित्प्रलवित्ती बोध्यो प्रउगे रथागम
 इमं गंतव्यमिति तदाकारविति प्रउगावित्प्रथचक्रचित्रा मुद्गरस्यैव ल्याः भागेमिति
 तं स्सक्ष्माग्रद्वयमुभयतः प्रउगविति पुरीषमन्यत आनिययन्नसमसिद्धिं कि
 यते समुद्यपुरीषवितिः पुंशुराषं मत्ति कृत्यतावेद्ववनुरभीतरं पुरस्ताद्वद्वे
 दिति विस्तारद्विगुणा यामिद्विगुणा क्षेत्रं दीर्घवनुरभ्रं भवति ॥ तस्यतिर्यश्चान्ये

॥ श्रीगुरुभ्यः ॥

॥ ३७ ॥

निका॥ एते जनयः अग्निर्धर्मातिप्रणीयते तान्नीषकावितस्मान्नुपचारादग्निशब्देनाच्यते। एते वा मनयः शतपथेस्सविताः शारवांतरकत्ये पुन्रुवित्ताः आचार्ये शास्त्रे च समासदर्शनमाचार्योक्तः। अत्र शारवायोऽनुपरायितिरिव प्रपञ्चविता तक्षेत्रसमासमग्नेव द्यति इत्यग्निना सुष्टे शः कृतस्तदनुक्षेत्रक्रमोतेक्षेत्रसमासमाह॥ दोशो यावानग्निः सपक्षपुच्छविशेषस्तत्समचतुरश्रं कृत्वा दोशदशविभागो वृत्तमित्येके। दोशो यिति मे दे यावानग्निरग्निपुच्छाने सपक्षपुच्छविशेषं यावत् क्षेत्रसार्द्धं सप्तपुच्छादि भवति तावद्दोशा करतया चेत्तु मिष्टं नानाप्रमणसमास इत्युक्तीत्यापदोपुच्छौ चोतर्भाष्यसमचतुरश्रीकृत्य तस्य दशमो भागो वृत्तं वृत्ताकारमल्पं समचतुरश्रं क्षेत्रं तत्रैव मेत्यते। त्रकारमाह तद्दशमेनापदिष्टापदिष्टौ च समासेन समस्य निर्हृत्य सर्वमग्निं तथा कृत्वा पुनस्ताप्यन्वा द्वौ पदध्यात्र॥ तत्समचतु

॥ ३७ ॥

॥ राम ॥

२ ता

श्रीकृतसर्वमग्निदोत्रतिर्यङ्मान्योऽपार्श्वमान्योर्वद्विश्रमागोन्मृचादृशयाद्विचाद्विचाद
शममांशंमतिदोत्रतिर्यङ्मान्योऽपार्श्वमान्योर्वद्विश्रमागोन्मृचादृशयाद्विचाद्विचाद
कृत्याग्निदोत्रनिर्द्वत्यथक्चाशिष्टंसर्वमग्निदोशाकरंक्वानिहतिद्विश्रमंमंसेद्वि
ताकाहातयादोशाश्चस्यपुरस्तादोपद्व्याद्योत्रयेन। अपद्विद्युत्पद्विद्युतिवीषा
तिर्यक्पाश्वर्मान्नीद्व्याप्यद्वेद्वेयंविद्वद्व्या। अथवातिर्यङ्मान्योऽपार्श्वमान्योर्वद्विश्र
दृशयाविभागापेक्षया। तेनशतमंशःकृतोभवति। ततोदृशोऽदृशकरणायकत्रसम
चतुरश्रीकायास्तिद्वुतो॥ मंडलेष्वेवं॥ ॥ इतमग्निंवरथेवकुर्वितो॥ ॥ मंडलाकाराय
हंतायिनपक्षेक्षेत्रदृशमांशंरंत्तंएवंवेदेवक्वामश्वात्पुरस्तादोपद्व्यात्। अत्रवृत्तं
श्रापिद्विनाकारैकंत्वेतिशेषः। तत्तकरणांवेत्तेच। तुरश्चमंडलंविक्वीर्षंनित्यादि
न॥ ॥ प्रदुगेयावानग्निःसपक्षपुष्टवि॥ शेषस्तावद्विद्विश्रमाचतुरश्रंक्ववायः

३८॥

३८॥

पुरस्तात् करणी मध्ये शंकु यौ च शो रणे ॥ सो निः स प क्ष पु ब वि शेष रणाग्नेः क्षेत्र स
म चतुर श्री व तं द्वि करण मा द्वि गुणी कृतं पु नः क्षेत्र स म चतुर श्री कृत्य तत्र या पर्व त स्ति य
र्षे इना नी करणी तस्या मध्ये शंकुरे कोट्यो रो च शो रणेः लव नो कुत्र यं निर्या य तत्र त्र्यं शि
क्षेत्रं द्वि गुण स म चतुर आर्द्धं ग्राह्य म्। से यं प्रयु उ गै विति ॥ उ म य तः प्रयु गे ता व दे व दे व
चतुर शं क वा करणी मध्ये पु शं क वः समाधिः ॥ उ म य तः प्रयु गे यिति वि शेषे स प क्ष पु
क्ष मग्निं चतुर श्री कृत्य ता व दे व चतुर श्री त रं पुर स्ता द्द ये दिति वि स्तरं द्वि गुण पा मं द्वि गु
ण क्षेत्रं दार्ढ्यं चतुर शं भवति ॥ तस्य ति र्यं इना न्योः पा श्र्व मा न्यो श्र्व मध्ये पु ब चारः यां क व
क्षे षु या तित स त्रे स द्द भूमि नु भ य तः प्र उ ग का रा क्रिय ते स प क्ष पु चामि क्षेत्र मितौ व व सा ॥
स ए ण स माधिः क्षेत्र करण प्र कारः ॥ प्र उ गं चतुर शं वि की र्ण न्म ध्ये प्रां व म प बि द्य विषय

३८॥

स
स्येतरत उपचाय दीर्घचतुरश्र समासेन समस्येत्समाधिः प्रउगुक्तेन्यश्चिद्वेत्रं समवतु
रश्रीकर्तुमिष्टेतेवेन दायस्त्रिर्यज्ञानीमव्यात्पूर्वत्रिकोणाग्न्यावत्प्राक्सूत्रं दन्वादिभ्य
श्चिन्वा रुक्मभागमपभागस्य प्राग्भ्य व्यस्तं कृत्वा तथा योजयेद्यथा यस्त्रिर्यज्ञान्यर्द्धमिति
पर्यप्येति र्यज्ञानी भवति। मध्यसूत्रमिति एव च पाश्चात्मान्यो। एवं दीर्घचतुरश्रं कृत्वा
तस्य विस्तरद्विगुणायामदीर्घचतुरश्रस्य समवतुरश्रीकरा मुक्तेरीत्या दीर्घचतुरश्रं स
मवतुरश्रं विकीर्षन्तित्यादि कथा। अयमेकैकैरा समासः। उभयतः प्रउगं चेन्मध्येति
र्यगपच्छिद्य पूर्ववत्समस्येत्। उभयतः प्रउगं अश्विद्वयसंयोगरूपं वेक्षेत्रं तदाम
ध्येति र्यज्ञान्याऽपेक्षेदेकैवा पूर्ववदिति अश्विद्वयमूर्द्धा च स्तं मध्ये प्रांच मपच्छिद्य
विपर्ये स्येतरतमु उपदध्या कृदिति दीर्घचतुरश्रं कृत्वा तस्योक्तेराग्न्या समवतुरश्री

॥ ३१ ॥

॥ ३२ ॥

करणमिति द्विकर्णसमासः ॥ एतेनैव त्रिकर्णसमासो व्याख्यातः ॥ यत्र त्रीणि च श्री
 एवेकसमचतुरश्रीकर्तुमिष्यते तत्राप्येकैकं च श्री दीर्घचतुरश्रीकृत्य तन्मध्यगतं
 स्त्रीकरणान्प्रदर्शयति त्रिकर्णक्षेत्रं दीर्घचतुरश्रसमचतुरश्रं विकीर्षं नित्यादिना
 तुरश्रीकुर्यात् ॥ एतच्चतुरश्रीकृत्यं त्रिकर्णक्षेत्रं तानिवात्रिकर्णस्यासमस्येति ॥
 पंचकर्णनांश्च ॥ एतेनैव समासो व्याख्यात इति पूर्वशासंबंधः ॥ यद्विषं च श्रीगोस्य
 स्तदोभयतः प्रउरित्यादेहेसमस्य द्विकर्णस्यावचारिणमचतुरश्रीकृत्य पंचमं च श्री
 चतुरश्रीकृतं तत्र स्तिपेता प्रउगे अप्रविष्टकर्णनामा यद्विकर्ण एकविषस्तत्
 एव पंचानामपि च श्रीगोस्य तदादेहे श्रीगोस्य प्रउगेऽपविष्टदीर्घचतुरश्रीक
 त्यतयो दीर्घं ति दीर्घचतुरश्रयोः समचतुरश्रीकरणेत्या समासं कचोपंचमं च

॥ ३२ ॥

त्र्य। अपि समचतुरश्रीकृत्य तत्र द्विपेनायदिदुभिस्तमानाकराः पंचनामपि त्र्यश्रीणांत
 दाप्रतुगेयछेदेनदीर्घचतुरश्रितानऽसंभवतीति एथ कसवशिः। त्र्यश्रीशि समचतुरश्री
 कृत्य तेषामुक्ते विधिना समासः कार्यो नानाप्रमारा समास इत्यादिकेनाद्विकर्णानां
 समचतुरश्रपद्विद्या। यदि पंचानामपि त्र्यश्रीणां द्विविधः करणः। द्वयोरेकस्त्रयाणामन्यः
 षड्चतुराणां मेक एकस्याऽन्यः। तदा यथा संभव मैकैके विध करण क्षेत्र समचतुरश्रद्वयं
 कृत्वा तयोर्मध्ये ह सीयसः करणावर्षा यसः समचतुरश्रस्य करणी मपद्विद्युनानाप्र
 मारा समासोक्तरीत्या समासः कार्यः। चतुः करण समास सुज्ञान इति एथ द्वौक्तः। दिष्टात्रे
 त्रैवेदुक्तमधिकानाप्येवं यथा योगं समासः कार्यः॥ ॥ इति नैमिषीयसोमसुद्धा
 मचतुरश्रकृत्यां शुल्बसूत्रत्रयोचतुर्थकांडिका॥ ॥ उत्तरेषु पुस्तकेषु द्वेयै नैकरातवि

॥ २४॥

॥ २५॥

॥ २६॥

यादित्येतद्वक्तव्यमः॥ सार्द्धसप्तपुरुष क्षेत्रः प्रथमोऽग्निः सप्तविध इत्युच्यते॥ सार्द्धसप्तपुरुष क्षेत्रः
त्रः सप्तपुरुष चतुर्दशैरांशस्तद्वितीयास्तद्विध विधाना मा एव चतुर्दशैरांशैकपुरुष क्षेत्र
प्या सार्द्धैकोत्तरांशतपुरुष पक्षेत्रे त्रयं कत्रात विधाना मांति मोग्निरिति पंचनवतिश्च
न भेदाः॥ अथ मेधेयसप्तपुरुषैरांशैरिति षोडशापुरुष क्षेत्रे त्रैविंशतौ गिरव्यः पश्चात्
तितमः॥ त्रिगुरोपियस्तत्रैकः सप्तत्रिभिः पुरुषा रष्य विंशैरांशैः अत्रुर्विंशतिपुरुष क्षेत्र
त्रैकलः॥ सप्तनवतितमः॥ तत्र सप्तपुरुष क्षेत्रे त्रैविंशतौ गिरव्यः पश्चात्
त्यादिना कल्प्य एवेते॥ अत्रुप्तपुरुषाभ्युच्चयः प्रदर्श्यते॥ अद्योऽग्निर्द्विगुरास्त्रिगुरा
भवतीति सर्वसमासः॥ अथ मेधेयकल्प्यसूत्रउक्तमाद्योऽग्निर्द्विगुरास्त्रिगुरा एकविंश
तिविध इति॥ तत्र द्वेगुरास्त्रेगुरास्त्रेव सर्वेऽपि सचिमाना आद्योऽग्निः समस्यते॥ सार्द्ध

॥ ४७॥

सप्तपुरुषसंक्षेपिकाकरण्युत्पाद्येते॥ तथा साप्तपुरुषक्षेत्रफलं समचतुरश्रं मुत्पाद्यते
तत्र करणी सञ्चरानि सप्तविंशतिः पादानि पंचयत्नाश्च तथा यत्समचतुरश्रं तत्र सप्त
पुरुषक्षेत्रफलं स्यात् तस्यास्त्रयारब्धुद्विकरणी तथा यत्समचतुरश्रं कियते तत्प
यद्दशपुरुषक्षेत्रफलं भवति॥ एवं त्रिकरण्या त्रिगुणं सप्तदशविंशतिपुरुषफलं क्षेत्रं
समचतुरश्रं भवति॥ तत्र द्विकरणी द्वियत्नो न न वांगुलाद्विधिकाया त्रिशतं भवति
त्रिकरणी त्रुद्वियत्नो वाधिकं वांगुलोपेतं सप्तचत्वारिंशत्पदं॥ अथ द्वित्रिगुणा ग्योरा
नः करणी द्विपुरुषोति व्यावहृतारब्धुच्यते॥ सप्तमांशे क्षेत्रफलं स्यात् द्विगुणं
प्येते॥ आत्मनः करणी सैव रज्जुद्विपुरुषा मता द्विगुणोपेव दशपुरुषात्मकस्य क्षेत्र
सप्तमचतुरश्रस्य सप्तमांशे क्षेत्रफलं संप्राप्तं चतुर्गुणं कार्यं तन्मूलमात्मकरणीत

श्रीशुक्ल

रामा

१४०॥

तथा द्विपुरुषां रज्जुं मिचेत्पार्श्वे त्रमाद्याग्नेः कत्योक्तयुक्त्या मातव्यं सा च द्विगुरो एकै न
त्रिंशत्पक्षमात्र्यंगुलाधिका सार्द्धद्वियवोपेता भवति त्रिगुरो नु सदशांगुलपंचत्रिंशत्पदा
सप्ताद्वियवोपेता भवति आभ्यां सप्तपक्षपुच्छमजिद्वयं निर्माय पक्षपंचमांशमधि
मानमुभयत्र पक्षयोः वर्द्धयेदंते पुच्छदशमांशानुपुच्छावोपि मानं वर्द्धयेत् त्रिपु
यानुरज्ज्वात्मचतुर्थी त्रामात्रौ पक्षौ पुच्छं च कार्यमधिमानस्य पश्चाद्यो ज्ञानं कार्यमिति विज्ञे
यः ननु कौ द्विगुराक्षेत्रफलपंचदशांशं त्र्यनुगुरा न्यूनमात्मकरशी सप्तविधे दृष्टा
तद्विद्विपुस्तमेवं तथा कृतत्रयोनिर्द्विगुराश्चर्दशविधिः स्यात्स व वक्तुं दशविधत्वे
नेव निदर्शयः स्यात्त्रिगुरोः क्वेकविंशतिविधः स्यात्तत्त्वे क्वेकविंशतिविधः स्यात्त्र्यमेवे
त्रिगुरात्पक्षकूयनमसंगं तं स्यात् त्रि अत उक्ता रीत्येव साधनम् वदध्यानयोः यवि

४०॥

उद्देशविषयस्य द्वायेकविंशतिविधस्य साक्रमानुज्ञेया। इतरानुपदेशादनुपपत्त्य
भावाच्च। द्विपुत्रुषारम्भुमिलित्यादिकात्यायनेनाग्निनक्षत्रसाधनमुक्तं। तत्र यां सं
क्षिप्तोर्थः॥ आत्मानं चतुरश्रवत्स्त्रजगुशोतकोशाजोदिगतौ मध्यसंपतितदिश
वनुचतुःकर्णतरातनुषेः। प्राच्योपश्चिमनिस्ततावुभयतस्तदगतौ पक्षयोर्मार्गं तत्र
संप्रवसांचा पुत्रुषः। पुत्रेदशां वान्वितः। अथ तत्स्त्रजगतौ विशेषो उच्यते। अंशोत्रांशोत्रो
संकोच्यवितस्तेः पक्षपुत्रयोः। संधिस्थानेथ तन्मात्रमिच्छयांतेविकारायेन। अप्ययोप
र्यथादृक्क्षेत्रेचतुरंगुलं मुत्स्त्रज्ञेन। वद्वयेत्रावदंतेषु चितीतामिष्टकास्थिति। पुत्रुष
दर्मानमुक्तं। तक्षेत्रेपरितोमितो। वहिसमांतरैस्त्रातेष्यायेयास्युपरिचितः उच्ये
त्ताः। शर्कैरएकषष्टियुगद्विशतीमिताः। सचतुरश्रवतिवीत्रिशतीतद्वन्वरोचये।

श्री सुव

राम

४१॥

नर्यतः पांत्या तरले वर्द्धयेदिच्छायाजिवतरा उदकमक्षस्य कोशोत्पत्तिमेकथितास्तथा
जंघानाभिमुखोन्मानाभिमुखस्थितिश्चिरादक्षकाः परिश्रितं मा एकविंशतिविधे
भवति। तत्पुत्राभ्यासः। सप्तविधानि क्षेत्रे एकैकपुत्रोपायापेक्षयाऽष्टविधा
ग्नयपुत्रमुत्पाद्यास्तत्र चतुर्दशपुरुषावापेक्षकते एकविंशतिविधो भवति। पुत्रावा
पमेवाह। पुत्राभ्यासे यावानग्निः सप्तपुत्रविशेषः स्तावच्चतुरश्रं कृत्वा तस्मिन्
दुष्टप्रमारासऽवदध्यात्रापक्षाभ्यापुच्छेन च विशेषेण वाऽधिमानारव्ये न सहवर्त
ते सप्तपुत्रविशेषः स्तं तादृशं प्रथममग्निक्षेत्रे सप्तविधस्य नानाप्रमारासमा
सेन सप्तचतुरश्रीकृत्य तस्मिन्नाधिमानं पुत्रं क्षेत्रं अवदध्यात् तत्प्रक्षिपेत्॥
नानाप्रमारासमासेनेधानत्र साधिमानं पुत्रं क्षेत्रं फलं तत्करणीये

४१॥

शोके चार्ति के॥ चतुरंगुलसप्तमलवासा ष्ठा विंशतिशतवचनपुण्योपेतं करणी सारनि
शतंगुलास्यपदि नवांगुलेः साकेचचतुरश्रीकुरुते सा सहाधिमाननरं सुसमं॥ ॥ इ
तः पुनरुपपद्य कृत्याह॥ समस्तं पंचदश भागान्कचा द्वावेकसमासेन समस्य सपुरु
षः॥ अद्योगे साधिमाना अष्टपुरुषा नक्षिप्य समचतुरश्रे कृतं तत्समं चतुरश्रं
पार्थमान्योतिर्यज्ञान्योर्वा पंचदशाधा सममपचिद्यं द्वेपंचदशां शोदीर्घचतुरश्रं
एकसमासेन समस्य चतुरश्रीकुर्यात्सपुरुषो भवति। व्याख्यातं नुसमस्तं साधि
माकेन मेके पुरुषं पंचदशाधा विभज्य द्वौ द्वौ पंचदशां जावाद्यौ जिनैः सप्तपुरुषेषु
प्रक्षिपेदिति चतुर्दशा पंचदशां जाक्षिप्वा सिष्टं नुपंचदशां जा पंचधा विभज्य द्वौ
द्वौ पक्षधिमानी रेके पुत्राधिमाने क्षिपेत्स आत्मनि चतुर्दशस्थितः पुरुष चेन व्यवहार्यः

॥ श्रीगुरु ॥

॥ रामा ॥

॥ ४२ ॥

यस्तपुश्चतुर्विधा किमर्थमयं साधमानः पुत्रपौत्रधनसमचतुरर्धितो दर्शितस्त
त्रयो जनमाह ॥ तस्य दशमेन पादमाजी भवति पंचमेन बृहता ॥ तस्य साधमान
पुत्रस्य समचतुरस्य पाकरणी तस्या दशमोऽंशः पात्रेष्वकायाः करणी क्षेत्रफल
तु ततमोऽंशः प्रयापुत्रस्य तथापुत्रस्य करणीः पंचमांशेन बृहता करणी भव
ति ॥ क्षेत्रफलं पुत्रस्य पंचविंशतितमोऽंशो बृहता दिग्दर्शनं चैतत्तु पादो नाबृहती क
रणी पद्याकरणी दुर्पादभागा करणी तद्वच्चतुर्भागा करणी दीर्घचतुरस्रोऽस्तत्र
हत्पद्वच्चतुर्हत्पद्वच्चतुर्पादभागा दुर्मादभागा दुर्मादभागा जघामाज्याया
मापादमाज्यां त्रिविस्तृतिस्तद्वच्चतुर्हत्पादमाज्यां त्रिविस्तृतिस्तत्रिमाहिणीति
वक्रानुवार्ति कोक्त्या ज्ञेया ॥ यथा ॥ अरुणि मात्रैकपाश्यातावद्विस्तृतिरप्ययः ॥ ॥

॥ ४२ ॥

पार्श्वज्यात्सदलारक्षिसद्युलथानुमितिः। च चमतो चोव्यासाज्यं याव चर्गाश्च नुर्दश। अ
गुलानिनुवकं प्रासुव्यस्तयं त्रेण साधयेत्। यावत्पदृष्टास्तवस्तसामर्द्धनयो विहितः क
तइति। केचित्पुरुषमात्रे निराधिमाने वर्द्धनीये व्याख्याति। तन्ना। तदाधिमानस्य पथ
गवर्द्धनं वक्तव्यं स्यात्। अधिमाना वर्द्धने नु अतिविरोधः। अतः साधिमानपुत्रुष
प्रक्षेप व्याख्येयश्चैयसी। साधिमानेषु पुत्रेषु पुत्रेषु प्रक्षेत्रं संपन्ना। ततः प्रा
त्तपक्षपुत्रवचना प्रकारवार्तिकउक्तं। यथा॥ अग्नि क्षेत्रफलेष्टद्वेष्टो रः पंचद
शो भवेत्। तन्मूलमात्मकरणा रज्जुर्द्विपुत्रुषा च सा। अर्द्धमात्मकरण्याः स्याद्विस्तृतिः
पक्षपुत्रयोः। स्वपंचमांशाधिक सापक्षायाममिति भवेत्। सौवस्तु दशमांशा व्या
पुत्रयाममिति मतेति॥ प्रकारंतरमाह॥ पुरुषं वापंचमेनो भयतो पश्चिद्यं च भाग

॥ श्री ॥

॥ राम ॥

॥ ४३ ॥

॥ ४३ ॥

तस्य तसमस्य तृतीया निहृत्य तस्मिन्नुपप्रमाणो वदध्यादित्यपरं ॥ पुरुषक्षेत्रस्य भुव
ये प्रकारेतरमेव ॥ तत्सूचनाय वाचा ॥ साधिमानं पुरुषं तिर्यक् ॥ श्रमा नीषु समं पं
थपे वधा अपचिष्टं पंच विंशतिं ॥ समचतुरश्राकृत्य तेषु पंच भागा न्यपै वमो शान्दपन्थ
त्र करण्य समचतुरश्रीकृत्य ततश्चतुरश्रा तृतीये भाग मनीषनीय त्रौ षो मा गोः
पुनः समचतुरश्रीकृत्य साधिमाने पुरुषे ना ना प्रमाणा समासेन समस्ये सोऽष्टविं
धादौ पुरुषो भवति ॥ तस्य दशमे नयाद मा जी भवति ॥ पंचमेन वृहती त्यादि समा
नां अत्र विंशतिः परिशिष्टे ह स ते पाक शो षा भ्यां द्वा त्रिंशद्वा गा मिष्टका ॥ तस्माद्वा
ई प्रमाणां नु कार्यं मानाधिकं बुधै रिति ॥ पाद भागाश्च वरेष्टका करण्यो द्वा त्रिंशद्वा
गो यंत्रे च ई नीयः ॥ सहि शो षपा का भ्यां हीनो भविष्यति यथा याधिकेष्टका सुत्रयो

उक्तं शोच्यत्र करण्यो वर्द्धनीय इत्यनुमेक। तत्र द्वित्रिंशो भागः शोषाद्वित्रिंशद्वयवपाकाश्च
सत इति भेदेन व्याख्या ॥ पंचदश भागोऽष्टगुलः ॥ पूर्वोक्तः ॥ पुरुषावापस्योपनि
दर्शनपरं सत्रमेव साधिमानपुरुष करणी विंशतिशतं शीक्रियते। तत्रैकोऽंशो गु
लं तत्र करण्यः पंचदशोऽंशोऽष्टगुलं भवति। तद्विंशत्यंशोऽंशोऽष्टगुलं युपविस्म
रं पुरुषयतं क्षेत्रमज्ञौ प्रतिसाधिमानपुरुषमावपेत्ते तत्रज्ञो सप्तपुरुषः ॥ एवं
कृते साधिमानः पुरुषो वर्द्धितो भवति पंचारनिर्दशवितस्त्रिंशतिशतं गुलः
पुरुष इत्येतस्माद्दशगुलं षडमिति च। उक्तवर्द्धितसाधिमानपुरुषपंचदश
शद्वयस्यपुरुषस्य पंचमः करणी भोरनि करणी दशमः करणी भागो वितस्त्रि
करण्य विंशतिशतं तमकरण्य भागो गुलं करणीति व्यवहार्य इष्टकावि

श्रीगुरु॥

राम॥

॥४४॥

मा मा देवोपयोग इत्यतर्थं सत्रं न च गुणार्दिना पुरुषो मियते तस्य नियतत्वे सर्वेषु
उपपन्नविधमानापत्तिरनियतत्वे च नियमः पुमुच्चये च संहदे हस्तार्थमिदमुक्तम्
पुरुषं वा सप्तमे नो भयतो यद्विद्युसप्त मा जात्स मस्य सप्तमा गा मंगुलं निहत्य पुनुष
प्रमाशो वदध्यादित्यपरं ॥ चेति प्रकारं तरेत देववस्त्रांत उपसंहरत्य परमिति
विधानमिति विशेषः ॥ साधिमानपुनुष समचतुरश्रक्षेत्रं तिर्यक् पाश्वर्धमानौ पुस
सप्तधा विभक्त्यो न पंचाशच्चतुरश्रां कृत्वा तत्र सप्तचतुरश्रान् भागान् पुनुष सप्तमोश
रूपा न सप्त करण्य समचतुरश्रीकृत्य तस्मिन् साधिमानपुनुष करण्य विंशतिशत
तमो शो गुलं तत्त्वकी पस्तं सप्तमोश युते तं यस्य विस्तारः यस्य च विंशति शतां गुलमा
याम सप्तदीर्घचतुरश्रं समचतुरश्रीकृत्य सप्तभागचतुरश्रादप्यनयेत् ॥ ॥ शेषे सम

॥४४॥

चतुर श्री कृत्य साधि मानपुरुषक्षेत्रे प्रक्षिपेत्सर्ववर्द्धितसार्द्धसप्तमांशः पुरुषो व्यवहार्यः तस्य दश
मेन प्रादमात्रीत्यादितुल्या एव हि कृते द्वे च दशांशौ वर्द्धितौ भवतः ॥ ॥ नाना रश्मि वि
भितीनां समासो विद्यात संख्यासंयोगात्सो कथं र्थमिदं साधि मानपुरुषक्षेत्रे
र्द्धनमुक्तं एव हि कृते मुखेनेव गुलादिप्रतिपत्त्येष्टकादिमुषु बोधता भवति । अ
तिसूत्रयोस्तु मुदुपुरुषमात्राः कथं विधेयं कथं विधेयं नवति वि
धेयं कथं विधेयं इति पुरुषमात्रगतसंख्याविवक्षणात् । अधिमानस्य च पथ
कथं गुक्तं च यतः सप्तविधेऽर्द्धपुरुषमात्रमधिमानमरश्मि वितस्तित्रा व्याभ्या
मुक्तं अष्टनवति विधेयं च चतुर्दशांश रश्मि दक्षिणे पक्ष उपदधाति चतुर्दशांशो
चतुर्दशांश वितस्तिः पुष्ट उपदधाति । इति क्रत्याऽरण्यामुपदेष्टो ने वाधिमानवर्द्धितुक्तं

पु०

म०

३५

नपुनुषत्रवेन तथा कृते हि योष्यन वति विधः सपंचोतरात विधः स्यादेकशतविधश्चाऽ
श्या षोत्र रशतविधः॥ अतोरन्नि वितस्तिना मयि मानरूपाणां पुनुषे रीं प्रक्षेपः किंनुप
थग्वर्द्ध मं यतः पुनुषेषु संख्या संयोगः श्रूयते॥ अथ वा चतुर्दशराज्ञा दक्षिणपथा
उपदधातीति श्रुतिरन्यादीन् संख्या संयुक्तान् यथेव वर्द्धनीयानां नपुनुषमध्ये
प्रक्षेपेनेत्यरन्यादीनां नपुनुषमध्ये समास इत्यर्थः॥ श्रुतौ चारन्निरिति शुद्धं नपु
नुषक्षेत्रपंचमांशो विवक्षते वितस्तिश्च दशमोऽंशः॥ अथ वा पंचारन्निर्दशवि
तस्तिरित्यवयवेनारन्यादिसंख्यापुंसिसंयुज्यते न वा वयवमात्रवर्द्धनेऽवयवि
वर्द्धिः स्यादिति नारन्यादेः समुच्चयः॥ किंनुपुंसा मेवमेवर्द्धनं पश्चादरन्नाद्यपि मान
वर्द्धनं ये चेत्तत्सार्थं मज्जानेतः पुद्धपुनुषमात्रवर्द्धिमाहुः सर्वविधा सुवार्द्धपुरुष

॥४५॥

मात्रहृदिमाहुः सर्वविधासुचार्यपुरुषमात्रमेवाधिमानं सप्तविधं इवाहुः सतिवि
मवापंतीत्युपेक्ष्याः न ह्यनेन सूत्रेणाधिमानस्यतिबुदेव हृदिरेव निषिध्यते किंचुपु
षमप्ये प्रक्षेपमात्रे निषिध्यते। एतद्वद्वनं नु स्यादेव। अग्निरहस्येनैकशतविधप्र
तिपत्तिपादिकायाः श्रुतिस्तदर्थो वार्तिके प्रपञ्चितोऽपिले शतमुच्यते। अष्टाविंशतिप्र
वः पुरुषा इति आत्मनिकर्ता सूत्रद्वये दत्ते प्रागपरभागगतः प्रागेकेष्वकाभिश्चितव्य
इत्यर्थः॥ तथाष्टाविंशतिर्ये च इत्यात्मनिकर्ता द्वयदक्षिणोत्तरभागागता उदगेकेष्व
काभिश्चेतव्यः। एवं चटपंचाशत्पुरुषक आत्मा चतुर्दशपुरुषा दक्षिणः पक्षः चतुर्द
शोत्तरश्चतुर्दशपुच्छ इति द्वावचारिणश्चतुर्दश इत्याद्यानवतिः पुरुषाश्चतुर्दशारत्नी द
क्षिणोपक्ष उपदधाति चतुर्दशोत्तरे चतुर्दशवितस्तीः पुच्छ उपदधति। त्यरन्निःपु

॥ ५४ ॥

॥ ५५ ॥

४६

उपदेष्टव्यं च मांशः वितस्ति स्तदशमांश इति क्षेत्रतः सप्तपुत्रुषा अन्ये धिमानस्यार्चं
तेन तु पुत्रुषन्नेन गणयते इत्यष्टान् क्रिवति विधः अत्राप्ययत्र निक्षेत्रफलेः एतेन यो
शः पंचदशो भवेत् तन्मूलमात्मको रणी रज्जुर्द्विपुरुषावसा अर्द्धमात्मकरण्याः स्याद्वि
स्तृतिः यकापुत्रयोः स्वपंचमांशाधिकसापदाया ममिति भवेत् सैव स्य दशमांसा
द्यापुत्राया ममिति भवेत् तत्पुत्राया पंचोत्तरात पुरुषकक्षेत्रफलान् क्षेत्रसाधनं
एकशतविधार्थमाह अथ त्रिपुत्रुषां ॐ रज्जुमिमीते तं सप्तधा समस्यति तस्यैव
तुरो भागान्मात्मलुपदधाति त्रीत्यक्षपुत्रेष्विति त्रिकरण्यापुत्रुषस्य त्रिपुत्रुषक्षेत्रे
मचतुरश्रीक्रियते तत्र सप्तधा विभज्य चतुरश्रीनात्मनि क्षिपति त्रीन्यक्षपुत्रेष्विति त्रि
पुरुषावापसिद्धः ॥ तद्विमानवर्द्धनमाह अथारन्निमां ॐ रज्जुमिमीते तं स

॥ ५६ ॥

यथासमस्य तितस्यै श्री भागान्मा न्दक्षि राये रौपक्षे उपर्याति चाने वोत्तरे विःस
तति चतुर इति। अरन्ति मात्री मिति पुरुषक्षेत्रे पंचमांशे क्षेत्रादीर्घां चतु
रश्रा कृत्य तस्य श्री नक्षत्रांशां दक्षि रायक्षेत्रांते दीर्घं चतुरश्री कृत्य योजयेत्। श्री
ने वोत्तरपक्षे प्राप्ते। एवं कृते पुरुष पंचमांशः सप्तमांशो नवद्वितो भवति। त
था अथ वितस्ति मात्री मिमीते त ७ सप्तया समस्य तितस्यै श्री भागान्मा न्द
प र्याति निःस तति चतुर इति। वितस्ति मात्री ति पुरुषक्षेत्रे त्रदशमांशे क्षेत्रा
दीर्घं चतुरश्रं सप्तया भस्त्रं श्री रापुष्पांते दीर्घा कृत्य योजयेति एवं पक्षपुष्प
द्वे पुरुषस्य त्रयः सप्तमांशावर्द्धिता भवंति। ते नैकत्रात विषे पुनुषस्य त्रिभि
श्चतुर्दशैः सहा षोत्तरत्रातं पुरुषा क्षेत्रे त्रफले स्था ततो मिदं त्रफले षट्पद इत्युक्ते

श्रीगुरुभ्यो नमः ॥
॥ ४७ ॥

रात्या नातात्मकरण्यादियथात्रियवोनेष्यदेष्टुमत्यात्मनः करणी भवेत्तदर्थं य
क्षवत्तथ्योर्विस्तृतिः पक्षगायतिः ॥ अंगुलेन पञ्चमं स्त्रिविः पुष्पायामो यरक्षिभिः ॥
पादेर्नवांगुलोपेतौ स्त्रियवैरपि दृश्यताम् ॥ ३ ॥ नेत्रिणीये सोमसुशमचंद्र
तायां सोमसुशमचंद्राणि निविडा मचंद्रा मचंद्रा तायां मुष्णवत्तापंचमी कर्तव्या ॥
॥ ४ ॥ का ॥ ध्र ॥ यथाग्निवेदीष्टकाप्रमारां विवर्द्धित इत्यतद्वक्ष्यामः ॥ यथा पुरुषा
भ्युच्यतादग्निक्षेत्रं वर्द्धते तथा वेदिमानमिष्टिका मानं च वर्द्धते नहि वेदिमान
वृद्धिं विना भ्युचिताग्निक्षेत्रं तत्र माति ॥ न येष्टका मानवृद्धिं विना तावत्संख्याभिः ॥ ४ ॥
स्ताभिरः भ्युचिताग्निक्षेत्रपररां संभवति तातोग्निक्षेत्रवृध्यनुमानाद्वेदि
रिष्टका म्यवर्द्धनीयाः तत्कल्पयन्त्यथाग्निवेदीष्टकाप्रमारां वर्द्धत इति ॥ ॥

तदिह विनादयिष्याम इति प्रतिज्ञा ॥ तत्रैष्य कचर्द्धिं सक्तैव तस्य द्वाभेन पाद
मात्रीत्यादिना चतुर्कल्पस्तत्रानुवादे पुनर्गृह्णां ॥ या करणी चतुर्दश प्रक
मात्सोक्षिपति त्रींश्च प्रक्रमसप्तमागान्स एकेना तविधे प्रक्रमः ॥ त्रिपदक
रणिकस्य समचतुरश्रस्य प्रक्रमस्य क्षेत्रं चतुर्दशगुणं या करणी संक्षि
पति सा चतुर्दश करणीत्यर्थः ॥ संक्षिपति समचतुरश्रीकरोति ॥ तच्छ्रुते
समचतुरश्रे प्रक्रमक्षेत्रस्य समचतुरश्रस्य सप्तमांशो यः सप्तमांशो यः
चागुलविस्तारः षड्विंशदंगुला यतः स त्रिगुणः स त्रिसप्तमभागपंचदशंगु
लविस्तारः त्रिंशदंगुला यतः समचतुरश्रीकृतः प्रक्षेपो नानाप्रमाणस
मासरीत्या एवं कृते प्रक्रमक्षेत्रस्य त्रिभिः सप्तमांशैः सह चतुर्दश प्रक्रमक्षे

भेदः ॥

॥ ४८ ॥

॥ ४८ ॥

॥ ४८ ॥

नारये कत्र समवतु रश्री कृत्यं तानि भवन्ति तस्य क्षेत्रस्य या करणी किं विदुन सप्त
त्रिंशदधिकं शतां गुलं मिता से कश त विधे प्रक्रमत्वे न व्य वहा र्था ॥ ते न प्रक्रम
मे रा प्रकृति वदे दिमी तव्या ॥ अत्र सप्त विधे षड्विंशदं गुल प्रक्रमः ॥ तत्स मव
तु रश्च क्षेत्रस्य प्रतिपु नुषो ब्रह्म मष्ट विधा दिषु सप्तमः सप्तमो शो ध र्थ त इत्य
क्तं भवत् ॥ तः सर्वे प्यपि पुरुषो ब्रह्मे पु वेदि नुक्तै व भवति ॥ उक्त मे च गै श्वरा
वतिः प्रक्रम सप्तमां शाः क्षेत्र्या इति कथिते भवती ॥ यतो ज्नावधि सप्त विधा
अतिपु सु ब्रह्म संधि मान न र ह्नु क्तः सप्तमः सप्तम ए वां शो वर्द्धित इति ॥
यथा ग्नीति ज्ञायान विरोधः ॥ अने तया ग्नि कस्तु प्रक्रम पंचदशो शो र एव
वर्द्धनं वदन श्रुति सूत्रार्था ज्ञाता मात्मन आ विष्णु का रा द्वितीये वा सप्तसु

सप्तमे सुप्रक्रमेणुप्रक्रममवधाय तस्य सप्तमभागेन प्रक्रमार्थः ॥ द्वितीयेऽज्ञावष्टविधे
सप्तविधस्य महावेद्यां यावन्ति प्रक्रमक्षेत्राणि तावतां मध्ये सप्तसु सप्तस्विके
कंप्रक्रमक्षेत्रं प्रक्षिप्य सप्तमचतुरश्रीकृतस्य तस्य यः सप्तमः सप्तमोऽज्ञाः सप्त
सप्तमचतुरश्रीकृतः प्रक्रमो भवति ततश्च करणी प्रक्रमकरणीवेति प्रकारश्च तत्र
एव मपि प्रक्रमसप्तमोऽज्ञावद्विरेव दर्शिता ॥ तृतीयादिषु तु द्विजादयः प्रक्रमसप्तमा
ज्ञाः क्रमाक्षेप्याः ॥ सूत्रेऽस्मिन् सप्तस्थितिपट्टके विद्वान्पितमेव सक्त्युपेति ॥ युक्त
श्च सप्ताठोऽपि प्रयोक्तव्योऽज्ञाभावात् ॥ प्रक्रमद्विमात्रं हि वाच्यं तच्च सप्तसु प्रक्रमप्रक्षे
पोक्त्या तत्सप्तमोऽज्ञावाप्यते एव ॥ प्रक्रमोऽज्ञावासप्तमभागेन प्रक्रमार्थ इत्यनुव
र्तते ॥ अथ वा सप्तविधस्य त्रिक्रमक्षेत्रं तत्र तस्यैव सप्तमभागं वर्द्धयित्वा नाना
प्रमाणा समासेन समस्य तत्प्रक्रमक्षेत्रमष्टविधे द्रष्टव्यं ॥ तस्य करणी प्रक्रम

श्रीगुरुः॥

रामः॥

॥४२॥

यामः॥ एवं च तथैव सप्तमांशस्य द्वयं वर्धयेत्तदपि प्रकारान्तरम्॥ ॥ एकशतवि
धात्र॥ ॥ एवमाएकशतविधासप्तमांशहृदि राहता प्रक्रमेकार्या॥ चतुर्शतवतिः
सप्तमांशाः प्रक्रमशेष्याः स एव एकशतविधे प्रक्रमः अथैकशतविधस्याग्नेः
वेदिं प्रतिष्ठापयति श्रुतिर्लेशतो व्याक्रियते॥ सा या वल्लेष्वा सप्तविधस्य वेदिस्ता
वती चतुर्दशसूत्रा एव एकशतविधस्य वेदिं विमिश्रीत इति सप्तविधवेदिश्चतुर्द
शगुणा एनैव तिविधस्याग्नेर्वेदिः सिद्धा॥ अत्र मस्य वेदिक्षेत्रफलं सप्तविंश
ति भाजितं॥ लब्धे मूलं हतं षड्भिः प्रागा याममिति र्भता स्वषष्ठांशो नितो सैव आशित ४२॥
द्वयमिति र्भवेत् प्रागा याममिति र्भतांशो नो नांशौ सप्तमिति र्भवेदिति वार्तिकोत्तरी
त्या प्रागा यामश्चोत्तरांशस्य यनायाः एकशतविधवेद्यर्थमाह अथ शङ्खशतप्रक्रमां
रज्जुमिनीते तां सप्तधा सप्तमस्यति तस्यैत्रिन् भागां न्यावदुपेक्ष्यातिनिःसृजति चतु

रोचन्निष्ठं शास्त्रक्रमांमिमीते तां सप्तधा समस्यति तस्यै त्रीन्नागान्यपश्चादुपदधाति निःसृज
ति वनुरोपचनुर्विंशतिप्रक्रमांमिमीते तां सप्तधा समस्यति तस्यै त्रीन्नागानुरस्तादुप
दधाति निःसृजति चतुरश्रतिचतुर्वेदिविमानमिति एतावता प्रबंधेन षड्विंशत्प्रक्रमा
श्रीशिवचतुर्विंशतिप्रक्रमांसायाः प्रकृत्या सप्तविधवेदिस्त्रयः सप्तमांशा अप्रणवति
विधवेद्यां वर्द्धनीया इत्युक्ते भवति तत्राष्टनवतिविधे प्रागाद्यामः चतुःसहस्रस्य एता
ती चत्वारिंशत्काचि प्रागाद्यामांगुलानि स्युः शते द्यूने धिवेद्युधाश्रुति यो जना तु ष
ड्विंशत्सप्तभक्तामां त्रिगुणां कृत्वा वार्तिककल्पितहरेरासाद्वै सप्तभिः हृत्वा लघुचतुः
सहस्रलांगुलमात्रं किं विदधिवे प्रागाद्यामेव वर्द्धयेत् ननु यथाश्रुता वेदत्रयः सप्त
मांशा किं नव ध्यंते मे वं यदि प्रागाद्यामः प्रकृत एव स्यात्तदतथावर्धयेत् तादृश नव
ते स्तु बहू तरः प्रागाद्यामः प्राक्किर्यश्चानेव बहुतरं तदपेक्षया समाद्वै सप्तकं हरक
कल्पितः अनेन हृतवर्द्धनेन प्रकृत्या वेदे स्त्रयः सप्तमांशा एवं वर्द्धंते नायिका नो ना

श्रीगुरुवा

राम॥

॥५०॥

एहि भवताति युक्तैव हरकल्याण॥ एवं त्रिंशत्प्रक्रमाः सप्तमस्तु आसंसाद्धयव भक्तै किंचिदु
धिकं द्वियवोपेतै कष ष्णं गुल रूपं शोशोमानेष्टानवति विधाय वेदे र्व च येन॥ एवं वनुवि
शति प्रक्रमाः सप्तमस्तु आसंसाद्धयव भक्तै किंचिदु अधिकं द्वियवोपेतै नपंचशदं गुला
त्मकाष्टानवति विधवेष्टं स मानेव र्व ये देवं कृते प्रकृति वेदे स्वयः सप्तमांशवदि
ता भवन्ति ततश्चैकशतविधे प्रागायामो वार्तिके लोप्यतां नैकशतपुष्के जेनाश
तो र्व युतं नखाः प्रागायामष्टां गुलाः किंचिदु न्यधिका स्थिताः तेषां शोनि
ताः सा र्व र्व सहस्रवतुष्टयं शतां गुले र्व र्व मिमाने शोशो नवति विस्तृतेः प्रागाय
ममिति र्व शोनां शो सप्तमिति रंगुलेः॥ रदः शतानिष्टसीति र्व र्व क्यार्द्ध माहता॥
प्रागायामवेदे स्तु र्वे नमानमिहां गुलेः॥ कोटि र्व का र्व शोति लक्ष सप्तयुत शताष्टकै
सहस्रपंचकै च लारिंशच्च वतुरे गुला वतुसप्तं श कोपेतमिति र्व र्व मप्रमारा तं॥ ॥

॥५०॥

एवमन्त्याग्नेरेकशतविधस्यवेदिश्रुत्यादुर्जिता ॥ नान्तपात्यागार्हपत्ययोवृद्धिर्भवतिताव
देवयोनिर्भवतिनब्वेजातंगोर्जयोनिरनुवर्द्धतइतिश्रुतेवृद्धेतप्रतिषेद्धः ॥ अत्रश्रुप
तेद्वेकउच्चारविधास्यतएतांश्चप्रक्रमानेतंचव्याममानुवर्द्धयंतियोनिमनुवर्द्धयाम
इतिनतथाकुर्यान्नैचन्नवैजातंगर्भयोनिरनुवर्द्धतेयावद्वायोनावंतगर्भोभवतिताव
देवयोनिर्वर्द्धतएतावत्पुर्वाञ्चअत्रगर्भस्यवृद्धिस्तेयेरुतथाकुर्वत्येतंरुतेपितरंप्रजाप
तिं संपदश्चावयंति तइष्टपाप्मियां सो भवतिपितरं प्रजापतिं संपदश्चावयंतीति
अत्रसुत्रस्य तात्पर्यं सूत्राण्यजात्यक्रमत्रये तः पात्यत्रांकुस्तेत्रयोपिप्रक्रमाः प्रकृताएवा
श्चाग्नेरिवृद्धितायायेकशतविधाग्निषुज्ञेयाः ननुवर्द्धनीयाः ॥ वधव्यासाविस्मन्नापरिमं
उलागार्हपत्यायितिः रुक्तासावयाग्नेरिवसर्वेष्वप्यकरूपानवर्द्धनीयायतोगार्हपत्य
योयितिः सातपात्यायोनित्वेनश्रुतावुषपक्षिणादिताजातेचगर्भेपश्चाद्योनिर्वर्द्धते ॥
इतिनवैजातमित्यादिश्रुत्योक्तमतोतपात्यागार्हपत्ययोमन्त्रविधीसुनवृद्धिरेवस्स
रुत १

मुह॥

म॥

॥५१॥

कृताश्रुतिरेवानुक्त्यद्वैतान्तर्यामिणस्तत्तदेकउत्तरविधाइत्यादिश्रुत्याविधानाच्चतथा
कुर्यादितिप्रतिषेधनाच्चविकल्पएवयुक्तोतएवकल्पस्तत्रेतापात्यागार्ह्यत्वयोरिच्छ
न्तितिविकल्पएवदुर्ज्ञेयः॥ अत्रपिप्रत्यनुकारमात्रंभूतं तत्रभुविकल्पएवेत्ये
षः॥ यावत्प्रमाणानि सप्तचतुरश्राण्येकीकर्तुंविकीर्णदेकोनमितानि न चतितिर्यक्
द्विगुणान्येकतएकाधिकानि त्र्यश्रिर्भवति॥ तस्येषुस्तत्रैकोत्तरोति॥ यावेतिनृत्यप्रमाण
निसप्तचतुरश्राण्येकीकृत्यसप्तचतुरश्रं कर्तुमिच्छन्तवत्संख्येकोनाभूच्चद्विगुणाति
र्यज्ञानां सैवशेषसंख्येकाधिकारकतोभुजमाने॥ त्र्यश्रिकचनीत्रापैरपिभुजोन्य
तस्तावानेवातोभुजोतिर्यज्ञानां तात्प्रप्रसारितावुपरिमितः॥ एवमेवत्र्यश्रिश्चेज्ज
वति॥ त्र्यश्रिरितिपुल्लिंगादेज्ञापक्षया॥ भुजद्वयोमेकान्तिर्यज्ञानाद्व्यावत्प्रसारितस्य ॥५१॥
मध्यमलंबस्तत्रस्ययद्वैतस्येषुरितिसंज्ञा॥ सइषुसावकरणीभवति॥ इतिप्रकारेण
सर्वेषुसप्तचतुरश्रसंख्यार्थदर्शितमाचार्येणा॥ यथा॥ चचारितुल्यप्रमाणानि स

भवतु रश्मिः कत्र कत्रु मिष्ये तो तत्र यन्तु संख्ये कोना त्रयां तद्विगुणां प्रहृता वतिर्यज्ञानं ॥
॥ वतु संख्ये काधिकारं याता वदु जद्वयमाशा नं तादृशि ज्यश्रिणि क्षेत्रे लेखस्त्रे मय्यम
भुजद्वयातिर्यज्ञानार्द्धया वत्प्रमां शौरत्तं चतुर्मानं तद्वद्वयमिषु प्रमाणां सेवचतुःकर
शीतिर्यज्ञानं ज्या रूपं कृत्वा तद्वयद्वयाद्वयेषु विरूपे परिनिख्यते च लुं वाईस्य त्रैतैर
रूपता भवतीति इषु च मुक्तं यतस्मि र्यज्ञानस्य त्रैयत्रं मध्यमं लेखसंघातं तत्स्थल
मुभयतो ये देखे डेते अवधेनामा भुजवर्गाद्वयवां वर्गेनाममूलं लवमानं तं
वर्द्धतु सरः सरवता करणी यदुक्ते भाष्य कृता वतु रश्मि तुया वद्विः प्रमा रौः कर्तुमिष्य
ता र्को नद्विगुणे सैस्तरजुरे काधिकैर्मिता न्यश्री कृते तु तस्यां यामस्य संक्षेपिका म
वेदां सैवेषुः करणी प्रोक्तं सुख कोरेणा चोदितेति मत्स्य संक्षेपिकेति तं वस्त्रस्य
न्यश्रिमध्यस्थस्यार्द्धजिह्व कृते मत्स्यरूपता भवति तं मत्स्यं वा संक्षेपितुं त्यादयति

मुद्रा॥

मा॥

५२॥

सेवरत्नुरिषुर्नामसचतावकरणीत्यर्थः यथादूष्यवेदिवर्द्धनमित्येतद्वक्ष्यामः॥ यूपे का
दशिन्यां वेदिपुरो भागः समविभक्तो दूष्यार्थं क्रियते इत्येकः पक्षस्तत्र न वेदिवर्द्धनं॥
यूपानामिथो रथाक्षमात्रमेतरे भवतीत्यपरः पक्षस्तत्र यथादूष्यवेदिवर्द्धनमिति
सूत्रितमाचार्येणातदिह विविच्यते इति प्रतिज्ञासूत्रं अन्यथा तर्वे यद्वर्द्धमित्ययमा
र्थो न्यथा कृतः स्यात्कतिपयं दूष्यानां वेद्ये से स्यात्॥ रथोपात्रं यारज्जुः कादशोपरवान्
क्षिपति दशवरयास्तस्यापञ्चतुर्विंशो भागः स प्रक्रमः उपरवाणां मानं॥ द्वा
दशांगुलः पुरस्तादपञ्चद्वेष्टनेन द्वादशांगुलं सूचयिष्यति रथाक्षमा मानं तुः रू के
चतुःशतमक्ष इति तत्र यूपे कादशान्यादेका दशोपरवागांती न दशव तेषामंतरा
लानि चतुरधिकं शतांगुलमानानि तानि अंतरालान्परवोऽप्यारज्जुः संक्षिपति
मिनोति तव दायतेत्यर्थः तस्यापञ्चतुर्विंशोऽपञ्चतुर्विंशो नैकोनपञ्चादशद्वेगुलः ताव

॥५२॥१॥

वती प्रक्रमकरणीत्यर्थः। तेन वेदिं निर्माय द्वादशांगुलं पुरस्तादपश्चिद्य तच्छूपावद्या चैको
पुरस्तात्प्रां वमवधाय तस्मिन् शूपा निनोति। पूर्वपक्षसूत्रमेतत्। तेन पूर्वोक्तप्रक्रम
मानेन यद्विंशत्प्रक्रमा प्राचीत्यादिवेदिं विरच्य वेद्ये सकोशाद्व्याख्यायार्थमान्यो
र्थयावद्या चैकुततश्चप्रत्यक्षसूत्रे द्वादशांगुलमानेन चिद्वक्त्रनिर्वाशि कृत्वा
तत्पुस्तकं तिर्यक् सूत्रे द्वादशांगुलं तावती वेदिं पूर्वभागे चिच्छूपावद्या चैकुतः पश्चाद्
द्वादशांगुलमानादुपरि प्रागायते तावदपि चिन्नवेदिभागे योजयेत्। तस्मिन् च वेदिं प
र्वतो योजिते वेद्ये द्वादशांगुलं विस्तृते द्वादशपञ्चदशैकैका द्वादशांगुलाय तो। एका
द्वादशापि शूपा न्वरथ क्षमानां तरालत्वा गेन कृतेष्वेका द्वादशावटेषु मिनुयात्पश्चि
पेत्। एतेन द्वादशांगुलव्यासता गतीनां सूचिता। एका द्वादशापि शूपा वेद्यां तो रचति
वेदिता भावे पुरपश्चिन्नो वेद्ये श एव हि स प्राची वयस्य पंक्तिः कृता नवति प्रायुर्वि

श्रीगुरु

॥५३॥

॥५३॥

व कर्मणाति ॥ पार्श्वयोर्वर्द्धमंतर्वर्द्धाति श्रैतेरर्द्धकान्नासिद्धंतस्त्रमेतत्वा वाचावः पक्षव्या
वृत्तौमिनोतीत्यनुवर्त्तते ॥ यथा वद्याः शंकावेकं तमभितः पार्श्वयोरथ यथा ज्ञांतराण्ये
नान्द्रा अर्द्धकान्ना आर्द्धा रूपाद्वाकाः स्याथैकं वेद्यं तर्जता दुर्नितिया वत्तदृशो य
पान्नेन्द्रा रूपा गुलव्या सेषु गतेषु मिनोति न च पक्षि च वेदि पूर्व भागे प्रागा यत नि
वेदि ते ॥ अतो वेद्यं वेदोपि नाकार्यं गकुत एतत् ॥ अर्द्धमंतर्वर्द्धमिनोत्यर्द्धवर्द्धिर्वर्द्धा
ति श्रुतेः ॥ एतद्विती लेख्यती यस्य सप्तमो तथा दूषस्य वेदिरिति अत्र यद्विषयस्य
त्यंमिचातर्द्धमिनो भोगो वेद्यं तर्जते यथा गच्छेन विधीयत तदा र्द्धवर्द्धिर्वर्द्धीत्यने
नापि वेदिर्भोगो यथा गच्छेन विधेय एव यथा वाक्ये ते ह संवेकवाक्यं च संभवे सति न भ
न्याय्यः इत्यभ्यंतरवाद्य भागा न्यामुपलक्षिते रूपा मीयमान यथा विधेय
तद्वितीत्येते अतएव वक्तव्या यनां तवेद्यं मित्यस्त्वयं ततश्च सर्वस्यावेद्विरपि

॥५३॥

वरितार्था भवति॥ सर्वरूपसंबन्धो दित्युद्यत्वे वरूपपेक्षिः॥ तत्र सुतिनुप्रायी रूपपेक्षि
स्तत्र सुत्यग्निष्वाची वेति सूत्रे त्रिता तत्र स्फुटि यज्ञे जिष्णो वर्षि षोडशो जवति प्राची
वरूपपेक्षिरिति तत्राग्निष्वाची वा तर्वे द्युर्द्विगता म्ये तु वरिर्वेदिगता वाचना कुर्वति॥
ततश्च तदर्थं मयि वद्यु मध्ये दशनका मरेति सिद्धं॥ यत्तु श्री अनंत याज्ञिक स्वप्ना
प्ये यथा रूपं वेदि वर्द्धनमिति तीव्रतुत्पर मेव व्याख्यात इति मात्रे प्रत्युत तत्रासु
ति वेद्वदेरत्यं ता भावान्॥ तदुद्दिष्टं च वरूपपेक्षिर्व्यासंबन्धिनी चेति॥ ७॥ ४॥
एकै प्रथमोत्तमौ प्रकृतिवशाद्देवतांतरा येषां कादृशिन्यां केचिदवाप्यः॥ प्रथ
मवरमोद्भावे वरूपौ प्रकृतिवद्वृत्तिस्तौ मायन एव रूपपदसु इवां तर्वे दिगता
द्युर्द्विगताः॥ न्यांस्तु न वरूपा चरिर्वेद्यु चमिच्यंतीति॥ मतांतरं वे कल्पिकं मासेषु
त्रिरवडिनी वेदि॥ न वंति वात्र श्लोकाः॥ रूपौ कादृशिन्यां या वेदिर्वर्द्धिता॥ वेदि

ॐ ॥ वासा शिखं डिनं त्वयै योच्यते दूषणं नो दोष एकारतया स्थितेः । न च वेति यात्र श्लोकार्थं
 स्रजं कृतं वा केचिन्न श्लोकार्थं संश्लेषका पठिता यावत्प्रमाणं रज्जुः स्यात्तावन्ने
 वागमो जवेत् । आभगमं हि तु शंखु स्यादंतरर्द्धं निरंजुनमिति यादयः । तथा संख्या
 दाः समस्रजं निरंजकं सप्रजं मौजं वेदितुं विवृण्वित्परिपद्यक इति शुक्लविक
 रिप्रदर्शकान्ये पठिता स्ते न च तत्रास्मान्निर्व्याख्याताः । तान् श्लोकारिणिष्यं
 तव पठेति समकात्यायनशिष्याः । अदोषदरिद्रस्य गूढं त्रस्य धिमतः । समाप्त
 ये क्रिया शौल्की कात्यायनमहात्मन इति । स्रजस्य मंत्रं विदोषस्य दोषा आसामंज
 स्यादयस्ते दारिद्र्यरहितस्य गूढत्वे न सप्रजं त्वं मंत्राब्जाय मऽधीयतः शौल्की
 क्षेत्रमानं संवधीनी । मूलत्वमाने इत्यऽस्मा धातोर्ध्वं निशुक्लस्ततस्तस्येदमित्य
 शादिठारुडिति डात्रक्रियादिभिः समाप्तिमाप्नोदिति शिवं मिदं । ज्ञानायाऽगुज

॥ ७५ ॥

पुद्गलव्यापिणी। पूर्वपूर्वदिपक संवलितवाक्यायेन दीपक संवलितो नरो नरवाक्यायेन यदि वमलि
यते तं कालादीपकं। यथा। संग्रामांगणमागने न भवतावापे समारोपिते संप्राप्ते परिचयिष्योधिनि
वहे सांमुख्यमासादितं। कोदंडेन शराः शरेरेरिशिरस्तेनापि भस्मं डलं तेन त्वं भवतावकी निनिर्वहः की
त्याबिलोक श्रयम्। अथ तुल्ययोगिता। आकरणिकस्य प्राकरणिकान्यतर सकृद्भ्रमप्रतीतिस्तुल्ययोगि
ता। तद्भिन्नत्वे प्रतिनिरुतभूयो धम्मवित्त्वे स्य सारश्रयतया अत्र सकृद्भ्रमप्रतीतिरिति करणा नोपमासा
कथ्यम्। यथा। नेतस्त्रिंशदयमुदधिं रूपामसीमा धरित्री मेरुः कृतस्त्रिंशत्तारपरिघां शुचाकुशु
नस्त्रिं॥ आशंसते सुरयुवतयो बहु वै सा हि देत्ये रस्याधिज्येष्ठतुषि विभज्यं पोरैरुते ववज्जे॥ यथा
वा। जलनिधिवसनाभिमा धरित्री बहुतिभुजं गविभुर्भवद्भुजश्च॥ ॥ अथ व्यतिरेकः॥ उपमानत
उपमेयस्या कोटिताधिक धर्मवत्त्वं लक्षणम्। विभज्जे॥ योगुरा उपमेये स्यात्प्रतिपत्ती वदो घ
उपमाने। व्यस्तसमस्तान्यस्तो व्यतिरेकः त्रिधा कुरुतः॥ अथ व्यतिरेकः॥ उपमेये गुराः स्यात्तु उपमा
ने वतस्य गुरास्य प्रतिपत्ती विरुद्धो दोषस्तो गुरा दोषो ॥ व्यतिरेक त्रिधा कुरुतः॥ कथमित्य
यित॥

रतुल

तथाह। व्यस्तसमस्तान्यस्ताविति। तत्रगुणएवोपमेयेन्यस्यनेन नूपमाने दोष इत्येकः प्रकारः। तथा
 पमाने दोष एवेति द्वितीयः। तथा नयत्रोभयन्यासश्चेति प्रकारत्रयम्। कस्मैसायथा। अरवडमंडलः श्रीम
 नूपशेषेष्टधिवीपतिः। न निराकरवज्रातुकलावैकल्यमागतः। सकलैरेन जडने वसाव्य दोषाकसेन
 कीदृक्ते। यथावा। मोदिधना कलासुप्रथमलुकुमुद सत्यथे संशरे दाने शर्मदं विधत्तामवतुसवि
 नुधानस्कराज्ञानथापि। दोषाचेष्टी कलकी सहज जडतनुः सक्षयः पक्षपाती न तत्रैशः कथं वा क
 लयतुनुत्तनां रामचंद्रोपाचंद्रः। तृतीयोपथा। तरलं लोचनपुगलं कुवलयमचलं किमेतयोः साम्य
 म्। विमलं मलिनेन सुरवंशशिना कथमेतदुपमेयम्॥ अथाक्षेपः॥ निषेधप्रतिपादनतात्पर्येण
 रं चनीयानिषेधेन वचननिषेध इत्यादौ पल्लोपात्। यथा। नानीता जनकमही महेंद्रपुत्रीते
 हूतः सपरिकरः सराक्षसेंद्रः। उल्लिख्य स्वयमुपलोकितानलं कावे लक्ष्म्या कुशल कथां कथं ब्रवी
 मि। अत्र कथमित्यनेन प्राप्तो निषेधः। कुशल कथनं न्यासात् स्वयं व्यनक्ति। अयं च वक्ष्यमाणविषय
 यो नुक्तविषयश्चेति द्विधा। तत्र वक्ष्यमाणविषयं कुरुते इति। उक्तविषयोपथा। सनुष्टेति सदानी

६

७४

क

नि

७५

नि ४ वर्ण्यते २ फल ३

पुरा मयि रिषो कं डूल दो मंडली की। ^{कृत} पुनः प्रकट शिरसो वीरस्य लिखो वर्म। पात्रा दे न्य परा वि
यस्य कलहाय ते मिथस्त्वं दण्ड्यं दृष्टि वत्य भितो मुखा निस दश ग्रीवः कथं कथ्यताम्। अत्र कथमि
ति निषेधो रावणस्य तं रुपा न्मवा ति प्रसिद्धत्वं जन किं। के विभु वस्तु प्रसिद्ध मिति वा विरुद्ध मिति
त वास्त्व वचन मास्तिथ्य। अन्यथा त्वमिच्छेयत्र त्रया त्स आहो य इत्या से पौ ल क्षण माहुस्तत्रे दं प्रसि
उय दौ हा हारणम्। अनयति संतापमसो चंद्रकला कोमला पिमो विभ्रम्। अथ वतिके मत्र विभ्रं दहति हि
मानि हि भूमि रुहः॥ विरुद्धो दाह रदा। त वगणया मि गुणान लभय वा सृत्प्रलापिनं विउज्ज्वा। क
खलु कुं नै रं नो मा तु मलं अलनिधे रविलम्। परेतु उपमाना न्ते पमा न्ते पमा हुः॥ १॥ तस्याथे न्मु
खमक्षि सो म्य सुभा किं वा च्छि ने न्दु ना सो र्द्व्यस्य पदं दृशो व धा दि वे किं नाम नी लो त्प लेः॥ किं वा कोमल
कांतिभिः दिस लयेः सत्ये व त त्रा ध्व रे ही धा तुः पु नरु र्क व स्तु रचना रं ने छ पूर्व ग्रहः॥ उपमान स्या न्ते प
नः प्रतिपत्ति रित्यप्ये न्ये॥ यथा। रे दं धनुः पीडु पयो धरेण शर दधाना न्निरव सतामम्। प्रसाधयंती सकलं

त
उय

लं

अ

७५

कर्मिदुं तापं रवेरप्यधिकं ततान् । अत्र शास्त्रे ज्ञेये व इदुं नायकमिव रवेः प्रतिनायकस्येवेत्युपमा तामिग
 म्यजेति ॥ अथ विशेषोक्तिः । कारणसङ्गावैश्वर्यनिपिकाप्यमिभिधानं विशेषोक्तिः । अत्राप्रसिद्ध
 कारणं सिध्यतीति विशेषः । यथा । निशात्यये व्यञ्जितं कजातासामोदमेदस्विनिगंधवाहे । तमुच्यते कै
 तव वद निद्रावन्त्यो न्यकं ठग्रहणं मुदाते ॥ अत्र प्रकृतोचितं कारणम् । नुरागादिकमेव व्यंग्यम् । परेनुरक
 स्यगुणस्य हानेः कल्यनाया साम्यदाद्ये विशेषोक्तिमाहुः ॥ ॥ ॥ निहता तुलतिमिरभरः स्फुरस्फुरदुस्त
 रप्रभाप्रसरः । शंखोदिन कृदिदृश्या दते लप्रते जगदीपः ॥ ॥ ॥ तैवं तियत्रोषधयो रजन्यामते लप्र
 राः सुरतप्रदीपाः ॥ अथ विभावना । कारणप्रतिषेधेन कार्योत्पत्तिरिति लक्षणा । अत्राप्यलौकिकैका
 रणमादाय नावुपपत्तिरिति ध्येयम् ॥ यथा । अल्पशान्तिपिनिहंतीति मूलं नोद्यतेऽपि निपतत्यनुबेलम् ।
 केन हंत कविना तस्मै निमित्ततोद्यम विनीतकुठारः । अत्र कारणं स्वतुस्वभावादिकं व्यंग्यम् । अथा
 र्थांतरन्यासः ॥ सामान्यविशेषयोः सामर्थ्यसमर्थकभावो यत्र स एव इति लक्षणा । सर्वोभयथावितीय
 यते । सामान्यविशेषेण विशेषोक्त्या सामान्ये नैव ह्येते तु बुद्ध्यस्त्यतयेति नातिव्याप्तिरिति कापि ॥ तत्र स

७५

धर्म्येरायथा । अति कृतं तत्पुण्यं ते हि विधौ विफलत्वेनेति बहु साधनता । अवलंबनाय दिनमनु रम्भ
 अपतिष्यतः करसहस्रमपि । द्वितीये यथा । प्रियेण संग्रह्य विषयसन्निधातुं पाहितां वक्षसिपीवरस्त
 ने । स्वर्जनका विदिग्रहो जलाविलो वसंति हि जेमिण्युगानवस्कमि । यथा च दनत रुमुजिगेः सिहि
 तनयेन पीयते वेदुः । तदलं ह्यथा विषादेः प्रायो मलिनैः कदर्थते सुजनर । वैधर्म्ये रायथा । अति
 साहिकाभिरभिहत सकलं निविडुतमानि धते सितांशुरपि । अनु कृतं नया हि नृणां सकलं स्फु
 टमभिमुखी भवति यथा । हृदये नति हृदो नां नवति नृणां सकलं मेव निवर्तये । इंदुरपि तथा हि मनेः
 खेदयति तस्य प्रिया निरहे । अथ यथा संख्ये । निरक्षयं ते यस्मिन् कथा विविधा यथैव परिपाद्या । पुनरपि न
 त्रति वृद्धास्तथैव तत्स्वाध्यायं संख्ये । परिपाटी कवेः क्रमविवेका । यथापि कृतं मनु मर्तं दृष्टं वा ये
 रिदं पुरुषास्तं कं मुजं यशुभिर्नितं विदितं वदिरुदायुधैः । नरकरिपुण्यसाङ्गं सधर्मं किरीटिना म
 यमयं ह मष्टाङ्गे दो मांसेः करोमि दिशां वलिम् । इत्यादौ भग्न प्रक्रमस्य दोषत्वाभिधानात् न दभाव

रूपस्यास्य नात्वं कारत्वं महति तथाप्येकत्र तथा विधनात् कमाभिधाने किमपि वैविध्यमित्य
 लंकारत्वे लंकारत्वेनोक्तमिति ध्येयम् । यथा । किंचिन्न किमु रत्वं तिलकपुत तथा कुंडलं कोक्तम्
 वाचकं वा वारिजं वेत्यमरपु वति निर्यद्वलि द्वे द्विदेहे ॥ अहं मो लौ ललाटे अवसि हृदि करे नाभि
 देशे च दृष्टं पाया तदो कं विवै स च दनुज रिसुर्वद्विमानः क्रमेण ॥ १ ॥ अथ विरोधाभासः ॥ पार्थिविक
 विरोधे सति पुरुषस्य न्तिके विरोधमतीति विषयत्वं विरोधाभासत्वम् । यथा । न पुरुष इति नृस्य पुरुष इति
 विपक्षरतिः करवालधसः । तथापि ते विक्रमभूमिपालप्रतापवक्त्रे प्रभितिकरोति ॥ केचित्तु । य
 स्मिन् प्रव्यादीनां परस्परं सर्वथा विरुद्धातीरकत्वात् वस्तुन न वतिसमकालं सुविरोधः । ननु वि
 रुद्धयोः कथमेकत्रावस्थानमिति चेत् । उच्यते । कविप्रोक्तं नृपैव तत्संभवात् ॥ अस्य सज्जती
 यनां विधीयमानस्य संतिवत्वारः । भेदास्तन्नामानुपैव त्वन्येन दृष्टेष्वासा ॥ अस्याप्यत्र ॥ अ
 स्य विरोधस्य सज्जतीयानां विरोधे संतिवत्वारो भेदाः । यथा प्रव्यविरोधो गुणविरोधः
 भवति ॥

यदित्रिलोकी गणना परास्य सत्याः समाप्तिर्यदिनायुषः स्यात् (पारंपराङ्ग रिगितं यदि स्यात् तद्गाले यमिः स
यदित्रिलोकी मल्लते वम ३ अणुणोपिल स्यात् ॥

लासः ॥ तती यायथा ॥ उभौ यदि व्योमि पयः प्रवाहा वा काशागा पयसः पतेताम् । तेनोपमीयेतते
मालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्यैव सैः ॥ यन्नादृष्टुषल सल जेत्तैर्दृश्य । यथा । शकायामकल
कं वेदमृतांशोर्तवेदुषुः । तस्यामुक्तं दासाम्य परा नैवामुयात् ॥ बंधुर्थि ॥ हृदयमधिष्ठित
मादोमालत्याः कुसुमचापवाणेन । वरमं रमणीवल्लभलोचनदिव्यं त्वयामजता ॥ अतएव
केशिदुक्तैः पूर्वनामालंकारो नातिरिच्यते । सयथा । यत्रातिप्रवलतया विवक्ष्यते पूर्वमेव
अन्यस्य । प्रादुर्भावः पश्चाज्जनकस्य तु तद्भवेत्पूर्वम् । यथा । जनमसु लभमभिलषतामादोद
त्यते स नोदना । गुरुरतिवीरप्रसारः पश्चाज्जन्मदना न लो ज्वलति । समको लोको यथा । सममेव समा
कांतं द्रव्यं हि रदगामिना । तेन सिंहस्य नपि च मखिलं वारिमंडलम् । अर्थोति वस्तुपमा । साधारणधर्म
स्योपमानवाक्ये उपमेयवाक्येव कथितं पदं दुष्टतया शब्देन स्थिति यत्र सा वस्तु नो वाक्यापस्थि
यथावा । पश्चात्पुष्पस्तकिरणमुदीर्तितं - यमानत्वात्प्रतिवस्तुपमा । यथादेवी भ्रातृगमिताय
इमं डलम् । प्राणे बहुरिगा-दी रगमुदीर्तितं गमंगरः दृश्यदोषत्वाभिधानात् ॥ निरवती ४

छ २

७२

प्र

३७

७२

प्र
न ७

X

पि

त्ये

क

चारं पदं कथं न ज्ञातेषां न खलु परिभोगयोग्यं देवतस्य किं तं रत्नम् । अत्र कथमित्यनेन न खल्वित्यनेना
नोचितं प्रत्याख्यते । इत्येकस्यैवानुचितत्वरूपसामान्यस्य शब्देन द्विरुपादानम् । इयं च सामान्यरू
पायैषां बोध्या । यथा । यदि ह-त्यनलो अकिमङ्गु तर्थाद्वगोरवमद्रिषु किं ततः । लवणं मञ्जुसदे
वमहोदधेः प्रकृतिरेव सतामविषादिता । अथ दृष्टीतः ॥ अथ विशेषः प्रबन्धादकन्यस्तो विवक्षिते त
रयोः । तादृशमन्यं न्यस्येद्यत्र पुनः सोत्र दृष्टीतः । विवक्षितेतरयोः प्रकृतौ प्रकृतयोः । आद्यधर्मयु
क्ततादृशधर्मयुक्तं च । विशेषग्रहणादर्थान्तरन्यासाद्देहः ॥ तत्र हि सामान्यविशेषमयोर्मध्या
देकमुपमानमन्यदुपमेयम् । इह तु द्वयमपि विशेषरूपमिति । केचित्तु वाक्यभेदे सति उपमा
नोपमेयसाधारणधर्मयोः सामर्थ्यसमर्थकभावेन तुल्यपदार्थप्रतिपत्तिविषयत्वं मितितल्लक्षणम् । आद्य
विशेषणान्नोपमालंकारे अतिप्रसंगः ॥ एकवाक्यतापन्नपक्षे साधर्म्यप्रतीतिविषयत्वाभावात् नो
पमासौ कथं न वि । सामर्थ्यसमर्थकता तुल्यरूपतया विवक्षिता सामान्ये सामान्येन विशेषो विशेषो

प्रेतेति । तेनैवार्थं निरूपयति अतिप्रसंगः ॥ अथ द्विविधः । कल्पितोऽकल्पितश्च । यथा लोकलोहित
 किसलयविषवनवतोपिमंलुमोहयति । तापयति तरति तस्या हृदयं त क्लमनं वा तापि । द्विजो यथा ।
 त्वधिदृष्टुवतस्याविर्वा तिमनो मनोभवज्जलितम् । आलोकं हि हिमांशोर्विकसति फुल्लं कुमुदत्वा
 अथ दीपकः । यत्रैकमनेकेषां वाक्याथानां क्रियापदं भवति तद्वत्कारकपदमपि तदेतदिति दीपक
 देया । अनेकवाक्याथानां वितकारकपदत्वं क्रियापदत्वं बलदाता आदिमध्यांतवाक्यवृत्तिभेदाद्वि
 विधमपि बोधा । यथा । नृप्यंते प्रसंद वनामिवालयुष्येः कामिन्यो मधुमदमांशलो विलासैः ॥ अल्लाहाः क्र
 मित्रं गदितैः क्रिया कलापेराज्ञानः प्रशामितवैरिभिः प्रतापैः ॥ यथा वाक्यः पथिककान्तानां जलं जलं मु
 चं मुकुः । विगतलप्यधुना दद्यात्तु घोणे मही तु जाम् । तथा । नव्यो वनमं गे प्रियसंगमनोरथो हृद
 येषु । अथ चेष्टासु विकारः प्रभवति स्मः कुमारीणाम् । तथा । निरापह्नवति जागरमुपशमयति मदन
 दहनसंतापम् । जनयति कोतासंगलुखं जकोन्यस्ततो वीरुः । इदमादिकं च दीपकम् । एवं कसदि

७३

७३

दि^{या}कारज्यैर्यः समासः सम्यगस्यतइति समासः द्वेन परिच्छेदः अनुगुणतया धारणं तु वक्ष्या
 मः॥ यदुच्यते त्रिकोपाशो प्रतिमुख्य निरंशने न गृही चादक्षिण रापूर्व दिशं ७ हरंतीत्यादि
 नाप्रतिज्ञा चेणाशिष्य बुध्याऽऽमुकूलमायुक्ता। यथा दृष्टि नोऽत्र प्रवर्त्तरन्। अत्राधिकारिविषे
 त्रौणश्याग्रंथात्तेन वंति वात्र श्लोकाऽत्युक्ता जगव तेव श्लोकान्तरायतोक्ताः॥ संख्याः परि
 माणाः समस्तत्र निरंशकाः समस्तमौलवेद्विदं बुध्वित्परिपृच्छक इति॥ संख्या संख्या प्रतिपाद
 कं गा शित शास्त्रं॥ परिमाणं मानविधिः॥ समेन सस्त्रेण निरंशकः॥ आकर्षकः॥ परिपृच्छकश्चिन्त्या
 दीनां॥ यदुक्ते॥ शास्त्रा बुद्धि विजागदः परशास्त्रकुलहलः॥ शिल्पिन्यस्य प्रतिन्यमाप्याददीत
 मतिः सदेति॥ तथातिर्यङ्मान्याश्च सर्वार्थैः पाश्चमाशब्दान्याश्च योगवित्॥ कोणा नो विरु
 द्धा ज्ञानित्योक्तं॥ अकर्मसु। सर्वार्थैः सर्वप्रयोजनैः स्तिर्यङ्मान्या योजनं यो वे नि तथापार्थ

श्रीगणेशायनमः॥ विष्णुपञ्चमुजं नवाशोभेनैषिष आश्रितः॥ संम्राजोऽग्रियतः सन्तुः स्येदा
 सस्यधीमतः॥ स्वयंकृतस्य सिद्धांतं वार्तिकस्य समाश्रयन्॥ करोति शुल्बसूत्राणां दृष्टिं वाळावबु
 द्धये॥ २॥ रजुमासं वक्ष्यामः॥ कर्मणां फलवत्त्वं तत्र याधिकारीतत्त्वरूपं यथा भगवता कात्यायनेन
 याजसनेनैकपंचदशाराखाधिकलोक्यकल्पसूत्रं त्रिवधूताप्रतिपादितम्॥ कर्मणः काळश्च
 देशोऽपि तत्र तत्राङ्गत्वेन सूचितः॥ एवै अतिशयेन वक्तव्यस्तदर्थमिदं शुल्बपरिशिष्टं भगवतै
 वोपनिबद्धं॥ तच्च कर्त्तव्यं यद्यपि व्याख्यातमस्मान्निधोपपत्तिप्रदर्शनेन वार्तिकैः प्रपञ्चि
 तं तथापि सूत्रमात्रार्थो यथा सर्वेषां हृदि निविशत एतदर्थं दृष्टिरियमारभ्यते॥ शुल्बं न शुल्बः शु
 ल्बमानेऽस्माद्वातोर्ध्वं तः मानकरणमित्यर्थः॥ इति ग्रंथनाम निरुक्तिः॥ शुल्बोऽनेनेति वाक्यं
 रिचकारके संज्ञायामिति च त्र॥ तत्र प्रतिज्ञासूत्रमेतत्॥ रजुसमासं वक्ष्यामि इति॥ चैत्रपरिच्छेदि

हविर्ब्रह्मसर्वपियः सुजहत्ते जनक्रोधी विद्यावसुपराजवौ॥१०॥ लवंगः किलकः सौ
भूतः सा... प्ररिधाविप्रमाधिच॥ श्रीगणेशाय नमः॥ ये
... दिदिदं ॥ श्रीगणेशाय नमः॥ लवंगः किलकः सौ भूतः
... विरोधकः॥ धारिणां विप्रमाधिचज्ञानंदोरश्च सोनलः॥१॥ श्रीगणेशाय नमः॥
श्रीगणेश

यम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ विलोक्य गङ्गां हि मुनिप्रसीतं वरहललादि कृतं च नमः
स्त्रां देवं केशव नरनाथं मेघाविरच्यते ज्योतिष्परकमाला ॥ १ ॥ प्रजवति विरति मध्यज्ञान
वैष्णवितानां च विदितपरमतं वा यजेते योगिनीनां तमिह विष्णु जन्मात्मना नामनु
मितमचिरं देवजगद्देवकालाभीषी ॥ २ ॥ शिवे शुक्लकालपथागो कृतिस्तुः २२ द्वाः शशोकन
द्वयमुजैः ४२९१ स मेतः ॥ चारादितस्ते दृष्टुं ॥ ३ ॥ हतस्य नखं पश्य प्रथमं शेषा प्र
जवा दयोक्तुः ॥ ४ ॥ जवो विजयमुक्तं प्रमोदो यप्रजापतिः ॥ ५ ॥ जिरा श्रीमुखो
जगज्जगद्धायातास्तैव च ॥ ६ ॥ इत्यरेणु कृष्णमृष्टमृष्टमाथी विक्रमो वपः ॥ ७ ॥ विज
जानुः सुजानुश्च तारणः पार्थिवोऽप्ययः ॥ ८ ॥ सच जित्सर्वं चाराचविरोधी विष्णु
तस्मात् ॥ नन्दो विजयश्चैव जयस्य नमश्च दुर्मते ॥ ९ ॥ हिमलंबो विलंबश्च

श्रीगणेशायनमः॥ विष्णुयज्ञं मुजं नारायणो मे पिषा अश्रितः॥ संम्राजो अश्रितः सन्तुः सूर्यदा
 सस्यधीमतः॥ स्वयंकृतस्य सिद्धांतं वार्तिकस्य समाश्रयन्॥ करोति शुल्बसूत्राणां धृतिं बाळावबु
 द्धये॥ रज्जुमासं वक्ष्यामः॥ कर्मणां फलवत्त्वं तत्र याधिकारी तस्य रूपं यत्तु भगवता कात्यायनेन
 याजसनेनैकपंचदशाराखा धिलो क्य कल्पसूत्रं त्रिबध्ना ताप्रतिपादितम्॥ कर्मणः काळश्च
 देशोऽपि तत्र तत्राङ्गत्वेन सूचितः॥ सर्वे अतिरायेन वक्तव्यस्तदर्थमिदं शुल्बपरिशिष्टं भगवतै
 वोपनिबद्धं॥ तच्च कर्त्तव्यं यद्यपि व्याख्यातमस्मान्निधोपपत्तिप्रदर्शनेन वार्तिकैः प्रपञ्चि
 तं॥ तथापि सूत्रमात्रार्थो यथा सर्वेषां ह्यदिनिविशत एतदर्थं धृतिरियमारभ्यते॥ शुल्बनं शुल्बः शु
 ल्बमानेऽस्माद्वातोर्ध्वं तः मानकरणमित्यर्थः॥ इति ग्रंथनाम निरुक्तिः॥ शुल्बोऽनेनेति वाक्यं
 रिचकारके संज्ञायामिति च॥ तत्र प्रतिज्ञासूत्रमेतत्॥ रज्जुसमासं वक्ष्यामि इति॥ चेजपरिछेदि

स

॥२॥

॥२॥

॥२॥

॥ सुखवृत्तिः ॥

॥ १ ॥